

ત્રિભલકિત-ગ્રન્થમાળા

પાંખડીઓ

નહાનાલાલ દલપતરામ કવિ

વિ. સં. ૧૯૮૬

ઇ. સ. ૧૯૩૦

કીમત ૧૧૧૧ રૂપીયા

કર્તાને માટે રજીસ્ટર્ડ
પ્રકાશક: ન્હાનાલાલ દલપતરામ કેવિ,
ભદ્ર, અમદાવાદ, નં. ૧

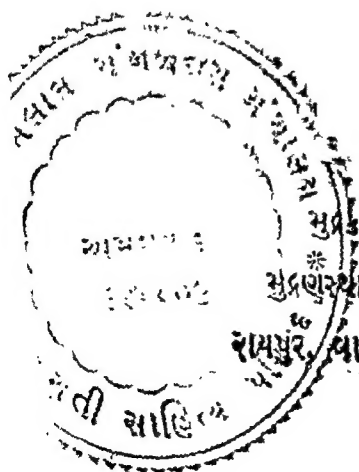
આવૃત્તિ ૧ લી

૧૯૩૦

પ્રત ૧૧૦૦

૧૬૫૪૪

૧૯૨૭ ની સાલ પછી પ્રેમલક્ષિ-અન્યમાળાના પ્રત્યેક
અન્યની પ્રત્યેક પ્રત ઉપર કર્તાની ટૂંકી સહી હોય છે.

16544

મુદ્રક: શંકરરાય અમૃતરાય
મુદ્રણસ્થાન: જ્ઞાનમંદિર મુદ્રણાલય
રામપુર, વાઘેશ્વરની પોળ પાસે-અમદાવાદ.

ચોપાડીને આરે કે ચોરવાડને સાગરકાંઠે બેસીને પ્રકરે. પર્યન્ત જલલહરીઓ ગણવી અને એમના અર્થસન્દેશ ઝીંઝવા ત્હને ગમતા.

એ લહરીઓમાં સાગરના શબ્દ તું સાંભળતો.

વાલુકેશ્વરનો પહાડનો પડદો એક વાર તો ત્હને ડોલતો દેખાયો કે જાણે હમણાં ઉપડશે ને પાછળનાં દર્શન કરાવશે.

ગુજરાતને ત્હારે તેજસ્વી ગુણગરવું સૌન્દર્યશણગાર્યું જેવું હતું. સંસારમાં તું સ્વર્ગ રચતો. લોક ત્હને સ્વર્ગનો ધનરદાર કહી હસતા.

ત્હારા જેવા મ્હને પણ મનોરથો છે.

પહાડના પડદા ઉપાડી પાછળ દર્શન કરવાના ત્હારે હતા ને મ્હારે યે કોડ છે. વિશ્વભેદોની વાડીઓમાં રમવાના અક્ષરવિહારી કોકને જે અભિલાષ ન હોય. ગુજરાતનો ગુણસોહાગ એ તો ગુજરાતીઓનો ત્રિકાળનો દેશધર્મ છે.

ત્હારા જેવા મ્હને પણ મનોરથ છે ને તે તું જાણતો. ત્હારા અધૂરા રહ્યા: મ્હારા પૂરાશે ? કે જગતના કેટલાક ભેદોની ચાવીઓ જગતકર્તાએ પોતા કને જ રાખી છે ?

અગમ્યના ખોજનાર, અનન્તના ઓ યાત્રાળુ ! સુંદરના સપૂત અમૃત ! નવયુગના ઓ પ્રતિહાર ! તુજથી અન્નણ્યું ક્યાં છે કે સૂર્યકિરણો કેટકેટલે આધેથી ઉતરી પૃથ્વી ઉપર વરસે છે ? ત્યાંથી વરસજે ત્હારાં કિરણો; અને આ આણુકિરણોમાં અન્ધારાં હોય ત્યાં ત્હારાં તેજકિરણોનો પ્રકાશ પૂરજે.

તું ઉદ્ધારધર્મીલો હતો. આ પાંખડીઓને યે સ્વીકારજે ને ઉદ્ધારજે.

લોક ત્હને ભૂલતું જાય છે; ત્હને ભૂલે છે એ અમૃતને ભૂલે છે. અમારાથી તો ત્હને ભૂલ્યો યે ભૂલાય એવું ક્યાં કાંઈ ઉણું રાખીને તું ગયો છે ?

મંથિરાન:

વૈશાખી અમાવાસ્યા, વિ. સં. ૧૯૮૬

પ્રસ્તાવના :

આ ફૂલહાર નથી, ફૂલહિન્ડોળો નથી, ફૂલમંડળી નથી. આ ફૂલો નથી, પાંખડીઓ છે: શારદમન્દિરે સેવાપૂજન કરતાં વેરાયેલી આત્માનાં ફૂલની પાંખડીઓ. ફૂલપાંખડીઓમાં સુગન્ધ હોય, રેખાઓમાં આછાપાતળા અક્ષરો હોય. પાંખડીઓમાં સુકુમારત્વ હોય, લલકાર ન હોય.

આ તેજ નથી, તેજઅણુઓ છે. યસકુંડની યસશિખાઓ ઉછળે છે ત્યારે મંદીથી કોઇ કોઇ સ્ફુલિંગો ઉડે છે: એથી યે ગ્રીણેરા આ અણુકિરણો—Electrones છે. કોઇક હોલવાઇ જશે: કોઇક ઉડીને કો ઉડની કપુરઆરતીને પ્રગટાવે પણ ખરા.

હીરાના હાર રચતાં કરચો પડે છે. એ કરચો એકઠી કરીને જડિયાસોની હારધણીને આપી ન્તય છે. આ ન્હાનકડો સંગ્રહ એ ભાવથી ગુર્જરજનતાને અર્પે છું. આ હીરા નથી, હીરાંની કરચો છે.

આમાંની દશેક વાર્તાઓ—આ પ્રસંગો છે. આમને વાર્તાઓ કહેવી યે યોગ્ય નથી.—લખાયે પાંચેક વર્ષો થયાં. સતીનાં ચિતા-લગ્ન અને સર્વમેધ યજ્ઞ કવિતારંગે રંગેલી ૨૦ મી સદીના ગુજરાતની ખનેલી કથાઓ છે. બે વાર્તાઓ, વ્રતવિહારિણી ને વીણાના તાર, બત્રીશ વર્ષ પૂર્વે—૧૮૯૮-૯૯ માં મૂળ લખાયેલી છે. આટ-આટલાં વર્ષો આ વાર્તાઓને ગુજરાતની દૃષ્ટિથી છૂપાવી એથી કદાચ ગુજરાતને અન્યાય કર્યો કોઇક કહેશે. પણ સાહિત્યસેવાની એ મહારી જૂની ટેવ છે. આંખેથી તોડીને તરત હું કેરી જનતાને આપતો નથી: પાકકાળે કેરી પાકે ત્યારે આપું છું.

અને આ વેળાના વિલંબનું તો એક ખીજું પણ કારણ છે. ઇ. સ. ૧૯૨૫ ના જૂન માસના છેલ્લા દિવસો અને જુલાઇ માસના પ્રથમ દિવસોના પખવાડિયામાં આઠદશેક વાર્તાઓ ઉભરાઇ ને મહારી શારદછાંબમાં ઠલવાઇ. મહારે એ દિશા નવી હતી. એટલે

કસોડી કહાડી જોવાની ઇચ્છાથી બેએક વાર્તાઓની બીજના હસ્તા-
ક્ષરે નકલો કરાવીને નવાં જ ઉપનામોથી માસિકોને મોકલાવી. એ
વાર્તાઓ આ સંગ્રહમાં છપાઇ છે, પણ એ માસિકોમાં છપાય
ત્યારે ખરી. આમાંની એક બીજ વાર્તા મહારા નામથી એક માસિ-
કોમાં મોકલી. તે તરત છપાઇ; ડૉ. ટાગોરના શાન્તિનિકેતનમાંના
એક ગુજરાતી વિદ્યાર્થીએ આન્ધ્ર દેશની ભાષામાં એનું ભાષાન્તર
કીધું; ને એક ઉગતા આન્ધ્ર લેખકે મહારા બીજ ગ્રન્થોના ભાષાન્ત-
રની પછી પરવાનગી પણ માગી ! સુરૈયાના નામથી નહિ, કસ્તૂરીનાં
ગુણગૌરવથી કસ્તૂરીનાં મૂલ મૂલવવાનું હજી એ આપણા સાહિત્ય-
રસિકોને કહેવાનું રહે છે ?

સંસારશાસ્ત્રના પ્રશ્નો ગહન ને વિકટ છે. એક સન્નારીએ
આમાંની બેએક વાર્તાઓ વાંચી હતી, ને મંઠી. આપણા સંસાર-
પ્રશ્નોના ઉકેલ દીઠા હતા. હા; કોઇકમાં ઉકેલ હશે, કોઇકમાં વલુ-
ઉત્તર પ્રશ્ન જ પાથર્યો હશે, કોઇકમાં સંસારપ્રશ્નનું માત્ર સૂચન જ
હશે. ન્યાયશાસ્ત્રનાં સમીકરણોની આમાં કોઇ આશા રાખશે. તો તે
નિરાશ થશે. નવલકથાનાં આ પ્રકરણો નથી, કે આ નવલિકાઓ એ
નથી. આ તો નવલનાં Lyrics છે.

વાંચનાર ! મુખ્યમાં ચોપારીનાં દરિયાકાંઠે ગંગાં હશે; તો તે
સંભારી જોશે ? સાગર તો ત્યાંથી આવે છે; પણ જરી જરી
જેવડી જલલહરીઓ આવે છે ને પૃથ્વીપાળને પહેલાં જીતી જાય છે.
છબ્બજિયાં પાણીની એ ઝીણકી જલલહરીઓમાં પાય લીંબવ્યા
હશે. છલંબલતી આ લગરીકે શી લહરીઓમાં એ આવે ને પાય
લીંબવે. કોઇક તખ્તાને જરીકે ટાઢક વળશે, કોઇકનાં સહેજે ચરણ
ઘોવાશે, હો એ કૃતાર્થ થયો માનીશ.

વૈશાખ પૂર્ણિમા,
વિ. સં. ૧૯૮૬
મથુરાન

}

હાનાલાલ દલપતરામ કવિ

અનુક્રમણિકા

પાનું

	અર્પણ	૫
	પ્રસ્તાવના	૬
૧	બોરસળીનો પંખો	૧૧
૨	સમર્પણ	૧૯
૩	ઇતિહાસના અક્ષરો	૨૫
૪	વીજળીની વેલ	૩૩
૫	એનું હૃદયનું પુષ્પ	૪૩
૬	કુંવારો કે બ્રહ્મચારી ?	૪૭
૭	વટેમાર્ગ	૫૭
૮	વીણાના તાર	૬૫
૯	અંજનશલાકાઃ અથવા સતી કે સુન્દરી ?	૭૯
૧૦	હું તો નિરાશ થઇ	૮૭
૧૧	બ્રહ્મચારી	૯૩
૧૨	સતીનાં ચિતાલગ્ન	૧૦૭
૧૩	ફૂલની ફેરમ	૧૨૩
૧૪	વ્રતવિહારિણી	૧૩૩
૧૫	સાગરની સારસી	૧૫૩
૧૬	સર્વભેદ યશ	૧૬૩
	પૂરવણી: ગુજરાતણ	૧૭૭

ત્રેમભક્તિ-ત્રયમાળાનાં નવીન ગ્રન્થો અને આવૃત્તિઓ

ત્રયમાવૃત્તિની સાલ

૧૭	શકુન્તલાનું સંભારણું (૨ જી આવૃત્તિ)	...	૧૯૨૬
૧૮	કુરુક્ષેત્ર: પ્રથમ કાંડ, યુગપલટો (૩ જી આવૃત્તિ)	...	૧૯૨૬
૧૯	કુરુક્ષેત્ર: દ્વાદશકાંડ, મહાસુદર્શન (૨ જી આવૃત્તિ)	...	૧૯૨૭
૨૦	ઉદ્યોધન (૨ જી આવૃત્તિ)...	...	૧૯૨૭
૨૧	અર્ધશતાબ્દિના અનુભવબોલ (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૨૨	સંસારમન્થન (૨ જી આવૃત્તિ)	...	૧૯૨૭
૨૩	વિશ્વગીતા (૨ જી આવૃત્તિ)...	...	૧૯૨૭
૨૪	ધન્દુકુમાર, અંક ૨ જો (૨ જી આવૃત્તિ)	...	૧૯૨૭
૨૫	નહાના નહાના રાસ, ભાગ ૨ જો (૨ જી આવૃત્તિ)	...	૧૯૨૮
૨૬	ગીતમંજરી...	...	૧૯૨૮
૨૭	જહાંગીર-નૂરજહાંન (૨ જી આવૃત્તિ)...	...	૧૯૨૮
૨૮	કુરુક્ષેત્ર: ચતુર્થ કાંડ, યોધપર્વણી	...	૧૯૨૮
૨૯	કુરુક્ષેત્ર: પંચમ કાંડ, પ્રતિજ્ઞાદંડ	...	૧૯૨૮
૩૦	કુરુક્ષેત્ર: એકાદશ કાંડ, શરશચ્ચા	...	૧૯૨૯
૩૧	કુરુક્ષેત્ર: દ્વિતીય કાંડ, હસ્તિનાપુરના નિર્ધોષ	...	૧૯૩૦
૩૨	શાહાનશાહ અકબરશાહ	...	૧૯૩૦
૩૩	પાંખડીઓ...	...	૧૯૩૦
૩૪	સંબોધન	...	૧૯૩૦
૩૫	કુરુક્ષેત્ર: દશમ કાંડ, કાળનો ડંકો	...	૧૯૩૦

હવે પછી છપાશે

ધન્દુકુમાર, અંક ૩ જો, સમર્પણ	ધર્મમન્થન
કુરુક્ષેત્ર, તૃતીય કાંડ, નિર્ધાર	શિક્ષાપત્રી, સમશ્લોકી
ઉપનિષદ પંચક, સમશ્લોકી	

પ્રેમભક્તિ-ગ્રન્થમાળા

૧ પ્રથમાવૃત્તિની સાલ

૧	કેટલાંક કાવ્યો, ભાગ ૧ લો (૨ જી આવૃત્તિ)...	૧૯૦૩
૨	રાજસૂત્રોની કાવ્યત્રિપુટિ	૧૯૦૩-૦૫-૧૧
૩	વસન્તોત્સવ (૩ જી આવૃત્તિ)	૧૯૦૫
૪	કેટલાંક કાવ્યો, ભાગ ૨ નો (૨ જી આવૃત્તિ)...	૧૯૦૮
૫	ઈન્દુકુમાર, અંક ૧ લો (૩ જી આવૃત્તિ) ...	૧૯૦૯
૬	નહાના નહાના રાસ, ભાગ ૧ લો (૭ મી આવૃત્તિ)	૧૯૧૦
૭	શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા, સમશ્લોકી (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૧૦
૮	જયા-જયન્ત (૪ થી આવૃત્તિ)	૧૯૧૪
૯	મેઘદૂત, સમશ્લોકી (૩ જી આવૃત્તિ)	૧૯૧૭
૧૦	ઉપા (૫ મી આવૃત્તિ)	૧૯૧૮
૧૧	ચિત્રદર્શનો... ..	૧૯૨૧
૧૨	રાજર્ષિ ભરત. (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૨
૧૩	પ્રેમકુંજ (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૨
૧૪	પ્રેમભક્તિ-ભજનાવલિ	૧૯૨૪
૧૫	સાહિત્યમન્થન	૧૯૨૪
૧૬	વૈષ્ણવી ષોડશ ગ્રન્થો, સમશ્લોકી	૧૯૨૫

ਪਾਂਘੀਆ

૧ : બોરસળીનો પંખો

* શ્રીમત્કલ્પ મ ગણદાસ ગ્રંથાલય *

શુભસતી સાહિત્ય પરિષદ

મહોરની હું માળા ગૂંથતી હતી.

ઉપર વિશાળું વૃક્ષ હતું. ઝીણી ઝીણી પવનલહરીમાં
ધીમું ધીમું તે ડોલતું ને મહારા ઉપર મહોર વરસાવતું.
એની નાચતી-અરિયર છાયામાં નીચે હું બેઠી હતી.

મહને શી ખબર કે એને બકુલનું ઝાડ કહેતા હશે ?
હું કાંઈ સંસ્કૃત કાવ્યો લાણી નહોતી. ને સંસ્કૃત કાવ્યો
લણેલાં-કે સંસ્કૃતના પ્રેક્ષિસરો એ સંસ્કૃત સાહિત્યમાંનાં કેટ-
કેટલાંક ફૂલછોડને ઓળખે છે ? હું કોઈ સાક્ષરની સગી
નહોતી કે લોક માને કે મહને આવડે છે.

પછી ઘણે વર્ષે મહે' જાણ્યું કે આવડત પાનાંપુસ્તક-
માંથી નથી આવતી, આવડત અનુભવથી આવે છે.

બેએક વરસાદ વરસી ગયા હતા. ધરતીને ઠારી એ હતી
ને સન્તાપી એ હતી. તપેલી કથરોટને છાંટણું છાંટે ને
છણછણે, એવી ધરતી છંટાઈને છણછણતી.

મનની મનોવાસના ચે એવી નથી ? છાંટિયે તેમ તેમ
 ઝાળ બમણી લલૂકતી નથી ? લખતાં શીખ્યા પછી હું લખું
 છું તેમ તેમ બમણું લખવા મન થાય છે : જાણે બધું ચે
 હૈયું ઠાલવી નાંખું ને પરમેશ્વરથી ચે સંસારને સોહામણે
 સરળું.

ત્યહારે હું પહેલે જ આણે આવી હતી, ને આવ્યે બે-
 એક રાત્રીઓ વીતી હતી. એ રાત્રીઓ પૂર્ણિમાની ચે નહોતી,
 કે ધીજની ચે નહોતી : આઠમની હતી. અડધેરૂંક અન્ધારિયું
 ને અડધેરૂંક અજવાળિયું : એવી એ રાત્રીઓ વીતી હતી.

ને પછી ?

અજવાળિયાની એ અડધી રાત ગમી ; પણ અન્ધા-
 રિયાની અડધી રાત અમને નહોતી ગમી.

અન્તરતું કે બહારતું અન્ધારિયું કોઈને ચે ગમે છે કે
 અમને ગમે ?

ચન્દ્ર પૃથ્વીને ચન્દ્રિકા ઢાળતો એમ એમણે મહારા-
 ઉપર ઉરની ચન્દ્રિકા ઢાળી. તહો ચે મહેને તો ઉણપ જ
 લાસતી : કંઈક મંહી અધૂરું-અધૂરું લાગતું. દુનિયા ચે આજ
 અધૂરી લાગે છે ને ?

ત્યહારની અમારી દુનિયા ચે મહેને અધૂરી-અધૂરી
 લાગી. કલ્પનાની ને આશાની આંખડીએ દુનિયાને હું દેખવા
 ગઈ-ને ભૂલી. નાટકોમાં જોયું હતું, સચિત્ર માસિકોની નવ-
 લિકાઓમાં વાંચ્યું હતું એવું જગત ન અંખાણું. યૌવનની
 મહારી કલ્પનાએ સરજેલા હવામહેલો જેવો સંસાર મહે ન

દીઠો. મહારા મનને ઝોણું આવ્યું. ને એ કાંઈક એમણે
જેઈ લીધું હોયે ખરું.

ઘરકામથી પરવારીને પાછલે પહોરે આંગણાંમાં હું
બેઠી હતી. બારણામાં એક વૃક્ષ હતો તે મહારા ઉપર મહોર
વરસતો. આંખામહોર જેવા આંગણુદળ્યા એ મહોર હું વીણતી
ને માળા ગૂંથતી.

તે દિવસે ધામ વધારે હતો. દેહે પરસેવાનાં બિન્દુ
ટપકતાં. આંખો યે ટપકું ટપકું થતી. ઉરમાં ને જગતમાં
તે દિવસે ધામ વધારે હતો.

મહારી યૌવનની આંખોએ સંસારની કવિતા નિરાળી
નિરખી. મહેં માન્યું'તું જૂઠું ને દીઠું જૂઠું. હું ઉછરી'તી
નિરાળાં ફૂલોની ફૂલવાડીમાં. સંસારની ફૂલવાડીનાં ફૂલોના
રંગ ઉપટેલા ને ફેરમ ફીડકી મહને ભાસી. મળેલી સુગ-
ન્ધનું નહિ, મળેલી સુગન્ધમાંની ઉણપનું ચિન્તવન ચિન્ત-
વતી દુઃખિયારી શી હું બેઠી હતી.

ત્યહારે મહારી દષ્ટિને સંસાર કવિતા જેવા નહોતા દીસતા.
નાટકોમાંનાં રસરસિયાં મહને આકર્ષમાળ ભાસતાં, સંસાર-
માંનાં રસરસિયાં મહને આંખપઓઢયાં દેખાતાં. મહને ત્યહારે
ખબર નહોતી કે નાટકોની રંગભૂમિ ઉપર તો ઘણુંખરું
ભાયડે ભાયડા એ પ્રેમલીલાના ખેલ ભજવે છે.

હું તો આસપાસ બેતી ને ઝોણું આણતી.

એવે મહારા ખોળામાં ઝોળો પડયોઃ બાણે ઉડતા

ગરૂડની છાયા. પાછું વાળી જોઉં-ન જોઉં ત્યાં તો મહારી નેત્રપાંદડીઓ અંપાઇ. સદાળી હું બોલી ઉઠી: 'નાથ.'

ક્ષણિક તો મહને યે લાગ્યું કે કવિતાની રસવેલીઓ પણ સંસારની ધરતીમાંથી જ ઉગે છે.

મહને આંસુ આવી ગયાં. એમાં આનન્દના યે અશ્રુઓ હતાં, ને હૈયાના ઓગળી જતા હૈયાભારનાં યે અશ્રુઓ હતાં.

નાથે કહ્યું : ઘેલી ! સંસાર ને કવિતા નિરનિરાળાં હશે તો યે બન્નેમાં વહતી રસસેર એક જ છે : આંખાનાં મહોર ને કેરીની પેડમ. મહોર ખાધે તૂટા લાગે; ને કેરીઓ ખાટી યે હોય ને મીઠી યે હોય.

મહેં કહ્યું તું ને કે એ કહાવ્ય મહારે મનદુઃખ જાણી ગયા હોય.

મહેં રસવિવેકનો ઉત્તર વાળ્યો : તો ય મહોર ને કેરી બન્ને યે આંખાનાં સ્તો ? એ મહોરની માળા અત્યહારે ગૂંથી રહી છું—તહમારે કાજ.

એ મહારી બીજી ભૂલ હતી. વસન્ત ઉતર્યે મહોર માઠા હોય એનું ભાને હું તો ભૂલી ગઈ હતી.

એમણે મહારી ભૂલ ભાગી : આ મહોરની ઋતુ યે નથી, ને આ આંખામહોરે નથી. આંગણું ભરી છાયા ઢાળતો આ આંખો નથી, બોરસળી છે; ને આ બોરસળીનાં ફૂલ છે. માળા નહિ, પંખો ગૂંથ આ બોરસળીનાં ફૂલનો.

એમ શાને કહો છો જે? મહેં પૂછ્યું.

તું નથી જાણતી માટે. એક તો; મહારે એકલપેટાએ એ માળા પહેરવી નથી. પરિમલપંખાળો પંખો મહને ને તહને અને એ તપ્યાને ટાઢક ઢાળશે. ને બીજું: કરમાશે ત્યહારે ત્યહારે નીર છાંટીશું એટલે સંજીવિની સરખાં નીર કરમાયેલાં ફૂલડાંને પાછાં સજીવન કરશે ને પમરાવશે. કરમાયેલો કાચા ફેરે કાંઈ? કરમાયેલાં ફૂલડાં એ સજીવન થાય એ તો જોરસળીનાં.

હું ઉછળી ને ઉઠી. મહેં કહ્યું: જીવ એવો છે ને જીવને એવું છે: સંસારે એવો છે ને સન્તો એવા છે. આંગણે આંગણે આ ફૂલઝાડ રોપાવોને? ઘડીએ ને પલકે સંસાર કરમાય છે તે સંજીવન પીતાં શીખે.

હું જાણતી નથી કે સંજીવિની કેવી હશે. સંસ્કૃતના ઓફિસરોએ એ દીઠી ને ઓળખી હોય તો ભલે. પણ અનુભવવાને ઓછું જ જોવું પડે છે? વણુદીઠા વાયુ નથી અનુભવાતા?—મહારા એ આત્માને ત્યહારે સંજીવિની છંટાઈ. અને આજ આટઆટલે વર્ષે જ્યહારે જ્યહારે કદિક હવે કરમાઉ છું ત્યહારે ત્યહારે એ ખડુલના વૃક્ષ નીચે બાઈ જોવું છું, સંજીવિની શોધું છું, ને પામું છું.

સંજીવિની આત્મા જેવી હશે? દેખાય નહિ તહો એ અંગમાં નિત્યે વસેલી?

੨ : ਸਮਧੀ

વરવહુના એકાન્તની વાતો જગતને કહેવાતી હશે ?
 દંપતીના એકાન્ત પવિત્ર છે; ત્યાં ડાકિયું કરવા પરાયાં
 કોઈને અધિકાર નથી.

તો ય ઘેર-ઘેર નિજમન્દિર છે, ને સહુના યે સાળુ
 ભાતીગર છે. એટલે જરાક પડદા ઉઘાડી અમારા રંગદંગ-
 કંઈક આછાઅધૂરા યે-સહિયરોને દાખવવાની મહેને ટેવ પડી
 ગઈ છે. કેટલીક સાહેલીઓ સાંભળે છે; કેટલીક હસે છે.
 પોતાનાં યે નિજમન્દિરની એવી એવી વાતોનાં સ્મરણોનાં તેજ-
 કિરણો કેટલીકની આંખડીઓમાં વણુણોલ્યે ચમકી ઉઠે છે.

સહુના યે એકાન્ત તો સરખા ને ?

ત્યહારે એક પ્રભાતની વાત કહું છું.

કોયલને ટહુકે હું જાગી ને મોરને ટહુકે નાથ જાગ્યા.
 જાગીને જોયું તો અજવાળાં ઉગતાં હતાં, પણ મહોંસૂજાણું
 નહોતું થયું. એક ભરથરી રાવણહથથાને છેડી મોરને ઘેરે
 સૂરે પ્રભાતિયું ગાતો હતો.

એ રોજ કહેતા કે અમારું ગામ કાલિદાસની ઉજ્જ-
 યિની નથી. ગામને પાદર ક્ષિપ્રા યે નથી કે સારસે નથી :
 કે સારસના કલરવે અમે જાગીએ ને કમળવનના સુગન્ધ
 ઢોળાયે અમે પુનશ્ચેતના પામીએ. રોજ તો અમે એલારા-
 મના ઘણુઘણાટથી જાગતાં.

અને જાગીને યે અમે તન્દ્રામાં પડતાં.

હૈયા ઉપર હૈયું પાથરી હું પડી હતી. નાથના કરતલની કમળપાંખડીઓ દેહદેશને પંખાળતી, રોમાંચ જગાડતી, દેહમાંનાં રૂધીર વધુ વેગે વહેજડાવતી હતી.

કેટલાંક તરનારાં જાણે જલપથારીમાં પોઢે છે ને નિશ્ચેષ્ટ શા પડ્યા રહે છે : એમ હું કેટલોક સમય પડી-રહી. ખારીની વેલીમાં થઇને આવતો મન્દ મન્દ પ્રભાતી પવન શીતળતા ઢેળતો. શીતળતાનાં એ શીતામ્રવ પી પીને ઠરી ગયાં સમાં અમે પડ્યાં હતાં.

અમને જીવનનાં ઘેન રહડ્યાં હતાં. ચત્તો ચાચો નિવૃત્તિએ એવી કે સમાધિદશામાં અમે જાણે રસસમાધિસ્થો પડ્યાં હતાં.

જગતમાં કેટલાંક મનરવીઓ છે. કોઇની વાટ નથી જોતાં, કોઇનો વિચારવિવેક નથી કરતાં, પ્રસંગની યોગ્ય-યોગ્યતા જોઇને નથી વર્તતાં. આગગાડી, ઘડીઆળ, સૂરજ એવાં છે. મનરવીઓ સહુ સાચાઓલાં પણ વિવેકશૂન્ય હોય છે.

અમારા નિજમન્દિરમાં જાણે પેલા માતા કહારનારા વળાદરાઓની થાળી રણકી ઉઠી. એ અમારા ઘર એલારામ હતું.

સ્વપ્નાં એ ખૂટે છે ને સાર
તન્દ્રા એસરી ગઇ. જોયું તો
સૂર્યે હજી સોનાથી ધરતીને

હું ઉઠી, ને કહ્યું : જા
એમણે કહ્યું : અજળ દે
ને આત્મા પુરુષના પૌરુષને

સ્તાની કણીઓ યે ખૂંચતી નથી ! પુરુષ નઠોર છે, નગુણો છે. માતાનાં ને પત્નીનાં હેયાનાં હીર પી પીને પુરુષ પુરુષ થાય છે. તહો ય—

મહેં કહ્યું : તહમે જ શીખવ્યું—સંભળાવ્યું છે ને કે

વજ્રાદપિ કઠોરાણિ, મૃદુનિ કુસુમાદપિ.

પુરુષ કાળમીટથી યે કઠું છે, પુરુષ પાંદડીથી યે પાણીપોચો છે. નદીને પથરની લેખડે હોય, નદીને વેળુની પથારી યે હોય પુરુષના પૌરુષ વચ્ચે અમે વહીએ છીએ, પુરુષની સુકુમારતામાં ઝીલીએ ને ઝીલાઈએ છીએ.

મહારી મહુવર બોલ્યે જ રહી:—ને પુરુષનાં સમર્પણે કચ્છાં બોછાં છે જે ? સારો યે દિવસ પ્રાણનો પરસેવો કરો છો, દુનિયાની દીવાલો વચ્ચે અથડાઓ છો, જનતાના ખડકો ઉપર પછડાઓ છો. તહમને વાગતાં હશે કે નહિ વાગતાં હોય દેહને ને દેહીને સંસારના ઘા ? ઉપાઈ ઉપાઈને ધનના ઢગલા ધરો છો અમારે ચરણે. અમને સોનવેલે મઢો છો, અમને શણગારો છો.

એમણે કહ્યું : એ તો તહમને માણવાને અમે શણગારિયે છીએ.

વાતની વચ્ચેનો એ ટહુકો મહારાથી ન ખમાયો. હું તો ગાળ ઉઠી.

ને સ્ત્રીઓ તો તહમને નાંખી દેવાને નચાવતી હશે ? પુરુષ જેવું અજ્ઞાની પ્રાણી મહેં દીઠું નથી—એક તહમાર શિવાય. પુરુષ સ્ત્રીને માણે છે બોલનાર અજ્ઞાની કે બૂઠડો

છે. સ્ત્રી પુરુષને નચાવે છે ને એ નાચ નિરખી નિરખી રાચે છે એ શું જગત નથી બાણતું ? નાચતો નાચતો મોર ઢેલના પગમાં પડે છે એ સમર્પણ નહિ કાં ? પુરુષનાં સમર્પણ શાં ઓછાં છે જે ? અમારૂં સર્વસ્વ ત્હમને સમર્પીએ છીએ એ ખરૂં. ત્હમે ત્હમારૂં સર્વસ્વ અમને સમર્પતા નથી શું ? આયુષ્યનાં માંખણ ઉતારી ઉતારીને તો લાગો છો અમારી ભૂખ.. પરસેવામાં પ્રાણ નિતારો છો. ક્રિયા કોડ અણપૂર્યા રાખ્યા અમારા ? પડળ પડયાં હશે કો રૂપગર્વિનીને રૂપનાં, તે પેખતી નહિ હોય પુરુષોનાં સમર્પણ. વસાવોને ઘડીક જૂઠાં ગામ એવી રૂપગર્વિનીઓનાં કે વરનાં મૂલ સ્હમજે. એક હોય પુરુષશૂન્ય સ્ત્રીનગરી. યક્ષને યક્ષેશ્વરે-ત્હમે પેલી કાલિદાસની અલકાની વાત કહેતા હતા ને એમ-યક્ષને યક્ષેશ્વરે કીધી'તી વર્ષભરના પત્નીવિયોગની સજા : એમ પુરુષદ્રોહી સ્ત્રીઓને પુરુષશૂન્ય સ્ત્રીનગરીમાં વર્ષભર રહેવાની સજા ફરમાવો. પછી જૂવો મઝા એ રૂપગર્વિનીઓની તાલાવેલીની. એમનાં રૂપને ત્હાં જોશે ચે કોણ ? તરત સ્હમજાય પુરુષનાં મૂલ. જાવ, જાવ : દુનિયાં નાટક ભજવે છે-નાટક. અન્તર ઉઘાડીને વાત કોડ જ કરે છે.-ને જગત કને થાયે કંઈકાંથી ? આંહી નિજમન્દિરમાં જોલું છું એવું જગતમાં કંઈ જોલાય ? સારનો સાર એ : હું તો આ અજવાળાં જેવાં પેણું છું મુજ કાજેનાં મહારા નાથનાં સમર્પણ.

નાથે કહ્યું : તું ચે હૈયાં ઠાલવ છ ને હું ચે પ્રાણ પાથરું છું : એસૌ આપણે આપણાંને કાજે. આપણો દિવસ ઉગે છે હો ! જો ! ત્હારાં દર્શને સૂર્ય નારાયણ પધાર્યા.

છે. સ્ત્રી પુરુષને નચાવે છે ને એ નાચ નિરખી નિરખી રાચે છે એ શું જગત નથી બાણતું ? નાચતો નાચતો મોર ઢેલના પગમાં પડે છે એ સમર્પણ નહિ કાં ? પુરુષનાં સમર્પણ શાં ઓછાં છે જે ? અમારૂં સર્વાસ્વ તહમને સમર્પીએ છીએ એ ખરૂં. તહમે તહમારૂં સર્વાસ્વ અમને સમર્પતા નથી શું ? આયુષ્યનાં માંખણ ઉતારી ઉતારીને તો ભાગો છો અમારી ભૂખ.. પરસેવામાં પ્રાણ નિતારો છો. ક્રિયા ક્રોડ અણપૂર્યા રાખ્યા અમારા ? પડળ પડયાં હશે કે રૂપગર્વિલીને રૂપનાં, તે પેખતી નહિ હોય પુરુષોનાં સમર્પણ. વસાવોને ઘડીક જૂઠાં ગામ એવી રૂપગર્વિલીઓનાં કે વરનાં મૂલ રહમજે. એક હોય પુરુષશૂન્ય સ્ત્રીનગરી. યક્ષને યક્ષેશ્વરે—તહમે પેલી કાલિદાસની અલકાની વાત કહેતા હતા ને એમ—યક્ષને યક્ષેશ્વરે કીધી'તી વર્ષાભરના પત્નીવિયોગની સજા : એમ પુરુષદ્રોહી સ્ત્રીઓને પુરુષશૂન્ય સ્ત્રીનગરીમાં વર્ષાભર રહેવાની સજા ફરમાવો. પછી જૂવો મઝા એ રૂપગર્વિલીઓની તાલાવેલીની. એમનાં રૂપને ત્યાં જોશે ચે કોણ ? તરત રહમજાય પુરુષનાં મૂલ. જાવ, જાવ : દુનિયાં નાટક ભજવે છે—નાટક. અન્તર ઉઘાડીને વાત કોક જ કહે છે.—ને જગત કને થાયે કચ્છાંથી ? આંહી નિજમન્દિરમાં બોલું છું એવું જગતમાં કંઈ બોલાય ? સારનો સાર એ : હું તો આ અજવળાં જેવાં પેણું છું મુજ કાજેનાં મહારા નાથનાં સમર્પણ.

નાથે કહ્યું : તું ચે હૈયાં ઠાલવ છ ને હું ચે પ્રાણ પાથરું છું : એસૌ આપણે આપણાંને કાજે. આપણો દિવસ ઉગે છે હો ! જો ! તહાં દર્શને સૂર્ય નારાયણ પધાર્યા.

ੳ : ਗਿਰਿਸ਼ਮ ਅਖਰੇ

માનસશાસ્ત્ર વિકાસ પામશે ત્યહારે ઉત્તર આપશે.

‘આવ્યા ? આવો. મછવો આગળોટે જવાને અધીરો થયો છે. તહેમારી જ વાટ જૂવે છે.’

‘પણ અમારે કાંઈ આવવું નથી ?’

‘એટલું તો મછવો પણ જાણે છે. પણ તહેમે વળાવવાને આવવાના હતા એટલે થોભાવ્યો.’

‘સાંઝે કીધું. દર્શન કરતાં સંભારજો.’

મહેં પણ ટહુકે પૂર્યો : ‘દ્વારકાધીશને બે નમણા અમારી વતી વધુ કરજો. ગોમતીસ્નાન વેળાએ પણ સંભારજો.’

એ હસ્યો. ‘એટલે ત્યાં રનાન વઢે-એમ ને ? એ ખાચ તો ત્યારે કેમ ચાલતું નથી ?-પણ, હો ! મીરાંખાઈ લગવાનમાં સમાયાં હતાં એમ સમાઈ મા રહેતાં ત્યાં.’

‘લગવાન મહારા દિલમાં સમાય તો એ બહુ છે.’ એમનાં લાવિક પત્નીએ ઉત્તર દીધો. ‘ખોડાણો લઈ આવ્યો હતો એમ લાવીને પછી તહેમને સોંપું કે લ્યો : તો ?’

તેણે કહ્યું : તહેમારા લગવાને જખરા. નિત્યનિત્ય કોઈ લઈ જાય તો એ ત્યાંના ત્યાં.

એનાં પત્નીએ કહ્યું :

‘તુલસી ! પંછિનપાંખસે ખૂટે ન સાચરનીર. અમારા લગવાન સાગર જેવા. સાંઝે જગત હૈયાની અંજલિ અંજલિ મંહીથી લરી જાય તો એ લયોં લયોં ગાજે.’

મહેં કહ્યું : ‘હિન્દમાં ખાઈઓ એ ઉપનિષદ ને પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ લે, તો એ અવશેષ પૂર્ણ રહે.’

‘ ઉપનિષદ નામ સાંભળ્યું છે કે છાપેલું પુસ્તક
લીઠું છે? ’

‘ તો કહેને : યૂરોપરચિત ગાઈળલ કે કોરાન કે ધર્મ-
પદ કે ભગવદ્ગીતા કંઈ? યૂરોપઅમેરિકાને ખોળે ધર્મસંસ્થાપક
કિયો જત્યો? યૂરોપઅમેરિકાને એશિયા જેટલી-જન્મ લેવા
જેટલી પવિત્ર ભૂમિ કિયા પયઘમ્મરે માની? ’

‘ એ તો ખરું. યૂરોપમાં પયઘમ્મરે જન્મ્યો નથી, કે
ધર્મશાસ્ત્ર કે રચાયું નથી. ’

‘ એટલું ચે સાચું ખોલવાને માટે ત્હને શાહખાશ છે.
જે, વળી હસતો નહિ હો! એક સાક્ષર શ્રી કહેતા’તા કે
ઇંગ્રેજમાં Home શબ્દ છે એવો ગુજરાતીમાં શબ્દ નથી;
કારણ કે આપણે ત્યાં એ લાવના નહોતી. હસે નહિ તો
એમનું ન્યાયખાણુ એમને પાછું વાળું. ઇંગ્રેજ લાપામાં
પાપને માટે સુવાંગ શબ્દ છે Sin. એવો પુણ્યને માટેનો
સુવાંગ શબ્દ કિયો? એ સાક્ષરશ્રી એમ કહેશે ખરા કે
ઇંગ્રેજ પ્રજામાં પાપની લાવના છે, પુણ્યની લાવના જ નથી ?
ને પોતાની સાક્ષરતાને હસાવશે? ’

અમે બન્દરકાંઠે આવી પહોંચ્યા. અમે બન્ને ચે ધર્મ
તો ધર્મશાસ્ત્રોની સાથે કળાટમાં મૂક્યો હતો. પણ એમનું
કુટુંબ ધર્મશીલ હતું ને દ્વારકા યાત્રાએ જતું હતું. અમે
વળાવવા આવ્યા હતા. યાત્રાળુઓને વળાવવા આવવા જેટલો
ધર્મ હજી અમારામાં રહ્યો હતો.

પણ એ એમના કુટુંબને વળાવવાને આવ્યા હતા ?
કે યાત્રાળુઓને? એ પણ માનસશાસ્ત્રનો ત્હારે પ્રશ્ન હતો.

‘બાદશાહી ઝમાનામાં બાદશાહ સલામતનો જાપ
અમીરો જપતા. તું યે ગાતો ફર God save my Queen.

‘જા, જા; ગંભીર ઘડીઓમાં યે મશ્કરી?’

‘સાગરની સફર કીધી છે કદી?’

‘ના. આ પહેલી જ છે મહારી કે એમની.’

‘ત્યહારે આ ક્ષણની ગંભીરતા સહમજાવ છે. સાગરના અન્ધકારને તહાફ સર્વસ્વ આ પહેલી જ વાર તહે સોંપ્યું; એમાં આટઆટલી ચિન્તાની દીનતા શી?’

‘પણ પાછાં ધરતીઆરે—’

‘એટલે?’

‘વિજળી આગબોટ ડૂબી’તી—’

‘હા, ડૂબી’તી. કેટલાં વર્ષે કેટલી આગબોટો ડૂબી? મોટરમાં રોજ રોજ મરે છે તેથી મોટરમાં બેસતો મા. મોટરોના થાય છે એથી સાગરના ઓછા અકસ્માત થાય છે.’

તહો ય એના વદને અન્ધકાર છવાયેલો હતો.

મહેં કહ્યું: ‘આ તહારી ચિન્તા શાસ્ત્રીય છે.’

‘એ વળી શું?’

‘અમારા માનસશાસ્ત્રીઓ તો કહી ગયા છે કે સ્નેહમૂલં ચિન્તા; ચિન્તાનો જનક સ્નેહ છે.’

‘વળી તહાફ વેદવારાનું માનસશાસ્ત્ર; પાંચ હજાર વર્ષોનું અર્ણુશીર્ણ. વર્તમાન માનસશાસ્ત્રની તોલે—’

‘હવે જીભને વારીશ? કહું? ‘બાળકોને સંભાળજે’ એ તહે કહ્યું ને મહેં કેમ ન કહ્યું?’

‘તહાઈં કુટુંબ નહોતું જતું ને મહાઈં કુટુંબ જતું હતું, માટે.’

‘ખ-અ-ઈં. એટલે જ પાંચ હજાર વર્ષોનું જીર્ણ-શીર્ણ અમાઈં માનસશાસ્ત્ર આજે યે સાચું છે કે સ્નેહમૂલં ચિન્તા. તહને ચિન્તાએ ઘેર્યો; મહને વિચાર આવી વિશમ્યા; માલમનું પોપચું યે નહોતું ફરકયું.’

‘હા સ્તો. દાકતર દરદીને ચીરે ત્યહારે આંગળી યે કચ્છાં ફરકે છે?’

‘દાકતર એના પુત્રને કે પત્નીને નસ્તર મૂકે જો! સ્નેહમૂલં ચિન્તાનું સૂત્ર તરત સિદ્ધ કરે.’

‘એટલે તહારે કહેવું છે શું?’

‘મહારે તો એટલું જ કહેવું છે કે એ છે ઇતિહાસના અક્ષરો. ઉકલે તો ઉકેલજો. ગ્રીક લિપિ વાંચતાં ન આવડે તો ‘લખ્યું’ જ નથી’ એમ કહેશો મા. ઇતિહાસના અક્ષરો સહુને ન ઉકલે. તહો યે ધરતીને પાટે ને પર્વતની છાટે એ આંકડા કોતરાઈને પડેલા છે. દેશદેશની યુગ-યુગની પ્રજાપ્રજાની Comparative History વાંચે એ કાળવેત્તા ઇતિહાસનો આચાર્ય. હાથી કે સિંહ યૂરોપ-અમેરિકામાં પાકતા નથી એ ઇતિહાસના અક્ષરો ભૂંસ્યા ભૂંસાશે?’

‘પયઘમ્બરે!

‘માનવજાતે

४ : श्रीगणेशाय नमः

‘તહમે પુરુષોએ જ ચહડાવી મારી છે સ્ત્રીઓને; ને
પછી કહો છો કે માથે ચહડી ભાગી. સુન્દરી, સુન્દરી, સુન્દરી;
કવિતા લખો તો સુન્દરી, વાર્તા માંડો તો સુન્દરી, નાટક
રચો તો સુન્દરી, સીનેમાના પડદા ચીતરો તો સુન્દરી. પુરુષો
તહમે શા એવાકે ઓછા સુન્દર છો ને?’

આને અમારે ધામ પુરુષોના પ્રારબ્ધનો સૂર્ય ઉગ્યો
હતો. પ્રાતઃકાળમાં જ આને ગૃહદેવીજી ગૃહદેવનાં પ્રાતઃ-
સ્તોત્ર ગાતાં હતાં.

મહેં કહ્યું : ‘કોઈક કુધારક કહેશે, કુધારક. ખારમી
સદીની યોગ્યક કહેશે. આજ તો બહેણમાં વહે એ શાણાં.
આ ભાષણોમાં પ્રમુખપદ શોભાવવાને નોતરે છે ને ડાહ્યા-
ડમરાં અગ્રેસર ગણાવે છે તે મટી જશે. જગતમાંની સ્ત્રી-
ઉદ્ધારની ચળવળનાં વિરોધી કચ્છારનાં થયાં વળી? ‘પુરુષ
એટલે સ્ત્રીજાતિનો ઔરંગઝેબ.’ જગતની મહાન સ્ત્રીઓમાં
ગણાવા મથતીઓ તો એવું એવું ભાખી રહી છે.’

‘એમનાં તે યુદ્ધિનાં ખારણાં ઉઘડયાં છે કે ભીડાયાં?
ત્રીસમી સદીનાં સ્વચ્છન્દીલાં કરતાં અમે ખારમી સદીનાં

બાથ્યડ સારાં. પુરુષની સ્ત્રીજાતિ માટેની ભૂખનો આ તો ગેરલાભ લેવાય છે. એ ખરું છે કે ત્હમારે અમારા વિના વધીકે નથી ચાલતું: ત્હમારી ભૂખ અમારા વિના નથી ભાગતી. ત્હારે કહેશો: ત્હમારા વિના અમારે કેટલુંક ચાલ્યું? ને ત્હમારા વિના અમારી તરશ કેટલીક છીપી?’

‘આ તો નવાં રસકાવ્યો!— કે જ્ઞાનકાવ્યો? આવું આવું કેમ બીજી સ્ત્રીઓ નથી બોલતી? તું કવિતા કરે તો જગત નવદર્શન પામે હો!’

‘આ તો જગજૂનાં દર્શન છે. રામને સીતા વિના ન ચાલ્યું તે લાંકા બાળી; ને સીતાજીને રામ વિના ન ચાલ્યું તે ધરતીમાં સમાયાં. એમ રચાઈ રામાયણ. પણ આજનાં જગતમાં રામસીતા કેટકેટલાંક?’

‘અમેરિકામાં જા-અમેરિકામાં. ભાષણમાળા ગોઠવાવી આવું-આવું આવું બધાંને બોલતાં શીખવે તો.’

‘કંઈક કહ્યું કે ત્હમે તો હસવાના. અમેરિકા કચ્છાં હવે આવું છે અંહીથી? બેન્ડ સ્ટેન્ડ ઉપર કેટલું ચે અમેરિકા હિન્દમાં ઉતર્યું છે સ્તો. હિન્દવાણુ અમેરિકણો કેટકેટલી ચે જોઈ છું. સ્ત્રીજાત સાચું બોલતાં શીખશે, અન્તરના પડદા ઉઘાડી આત્માના અભિલાષ સાચે શબ્દે ઉચ્ચરશે, ત્હારે જગત બાણુશે કે પુરુષને સુન્દરીની સુન્દરતાના કોડ છે એથી ચાર ગણા સુન્દરીને પુરુષના પુરુષાતનના કોડ છે.’

આજ હું તો મનમાં મલકાતો'તો કે આપણા ભાગ્યો-
દયની વસન્ત ખેડી.

મહેં કહ્યું: 'પુરુષ પડકો છે તે પોતાની કામવાસનાને
'પ્રેમ' 'પ્રેમ' 'પ્રેમ' કહી પપૈયાની પેઠમ પોકારે છે ને
સ્ત્રીજાતિને છેતરે છે. સુન્દરી લાગળ છે તે નિજની કામ-
વાસનાને અન્તરમાં સમાવે છે.'

'શું રાખ અન્તરમાં સમાવે છે ! ચાર રૂપાળીઓને
મળી દીઠી છે ? એમના વાર્તાલાપ ને રસકલ્પોલ સન્તાઈને
સાંભળ્યા છે ? એ સહિયરસંઘમાંની અમ નક્કટાઈ ત્હમારા
નક્કટશ્રેષ્ઠને ચે હરાવે, હો '

'પણ એમાં સુન્દરતાને શું ? હું તો ખરેખર કહું
છું કે તું સુન્દર છે.'

'રાખો, હવે રાખો જરા તો સાચું બોલતાં શીખો.
'સાચું બોલું છું' માનતા હો તો સુન્દરતાની વ્યાખ્યા
ખગાડો છો: વિવેકનું બોલું બોલતા હો તો ખુશામત કરી
મહેને ને ત્હમને બન્નેને ખગાડો છો. ત્હમને ગમું છું
એટલે હું તો જાણે જગત જીતી.-પણ જૂઓ આ.-આ
પ્રપુલ્લેલું કમળ ને આ ખીલેલું ગુલાબ.'

સજેડે દંપતી પધરાવ્યાં હોય એવાં અમારા ટેળલ
કેપરના ફૂલપાત્રમાં કમળ ને ગુલાબ આજ શોભતાં હતાં.

હાથિણી કચ્છારેકે મરતીમાં ચહડતી હશે કે કેમ ?
હાથિણી જેવી આજે તે મરતીમાં ચહડી હતી. કમળ લઈ

તહેણે મહારી છાતીમાં માર્યું: જો કે ભૂગુલાંછન સમું કાંઈ
ત્યહાં થવાનો ભય તો ન હતો.

‘આ કમળ ને આ ગુલાબ. કમળ જેવો પુરુષ છે,
ગુલાબ જેવી સ્ત્રી છે.’

‘સુન્દર પુરૂષને તહેં દીઠા છે ?’

‘સુન્દર સ્ત્રીઓ એ કેટકેટલીક છે ત્યહારે ? ‘સુન્દરી’
‘સુન્દરી’ ‘સુન્દરી’ એમ પુરુષના પંપૈયાઓ પોકાર્યું ન હોત
તો જગત બાણત કે સુન્દરી ક્રિયા વનનું ફૂલ છે. ગોરો
રંગ કે અંગની છટા કે નેણનાં નખરાંને સુન્દરતા માન-
નારા વિષયલોહુપોને તો સાફ જગત સુન્દરીઓથી વસેલું
ભાસે છે. કુંગરા દૂરથી રળિયામણા સારા. પાસે જઈ જોયે
કેટકેટલી સુન્દરીઓ સુન્દર લાગે છે ? રંગ ને પાઉડર,
કોરસેટ ને ફલાવર ને ઝાલર ને ઝૂલ ને ભાતીગર સાડીઓ
સુન્દરીને કેટકેટલી સુન્દરતા ઓઢાડે છે એ આંકડું છે ?
પુરુષાતનસોહન્ટા પુરુષો એ જગતમાં એટલા જ છે, હો !
તેહો એ કામલોહુપ સ્ત્રીઓની આંખ જગતમાં જન એટલા
પુરૂષો પેળે છે. શું પુરૂષ કે શું સ્ત્રી-પરસ્પરને મુખ્યત્વે
નિરખે છે આજ તો વિષયવાસનાની આંખડીએ.’

‘ત્યહારે તહેમે શું કહો છો ?-મહારાં કામજેતા
ગૃહદેવીજી !’

‘કામને જીતી હોત તો તહેમને પરણવા આવત
શા વાસ્તે ?-પણ મહારા અભિપ્રાયનાં મૂલ શાં મૂલવવાં ?

મહોટા મહોટા પ્રાણીવિદ્યાના પ્રોફેસરો શું કહે છે તે તો સાંભળ્યું હશે. ને તે એ આજપૂજ્યા પશ્ચિમના પ્રોફેસરો ! છાપામાં હતું-હસો છો શું ? છાપાંઓ શું જુકું છે ?-હા-હા, છાપામાં હતું કે હંબોલ્ટ કહે છે સિંહણથી સિંહ ને ઢેલથી મોર વધારે સુંદર છે.’

‘એટલું લાણવા એ યૂરોપ જવું પડે છે આજ !’

‘પણ આમાં નવું મહેં શું કહ્યું જે ?’

‘જૂનામાં જૂનું એ એ છે ને નવામાં નવું એ એ છે. જૂની લિપિની પેઠે જૂનાં સત્યો ભૂલ્યું છે જગત.’ બોલતાં બોલતાં હું એ ઘડીક ગંભીર થઈ ગયોઃ પણ તે ઘડીક જ.

‘જા, જા, યૂરોપઅમેરિકામાં જા. તહારા જેવા પ્રોફેસરો ત્યાં જઈને લણતર લણાવે તો સ્ત્રીજગતનો ને પુરુષજગતનો ત્યાં દીનમાણ ફરી જાય. સ્ત્રીપુરુષના કલહો દુનિયામાંથી અડધા થાય ને માનવજાતનાં સુખ વધે.’

‘ઠીંગણી હાથણી કરતાં દંતુશૂણસોહંત રાજેશ્વર શો હાથી વધારે ભલકાદાર નથી ? રત્નસોહંત રાણી કરતાં શસ્ત્રસોહંત રાજવી શો ઓછો સુંદર છે ? કોણ રોનકદાર છે-ન્હાનકડી ફૂંકડી ? કે કલગી ને પીંચપલ્લવ નચવતો ફૂંકડો ? તહેમારા શિકારી મિત્ર કહેતા કે ગલરૂ હરિણી કરતાં શૂંગાળા મરદાનગીમલપતા કાળિયારના એમને વધારે મોહ હોય છે. આટલું લણવાને એ આગર ઓળંગવા પડશે ?’

મહોટા મહોટા પ્રાણીવિદ્યાના પ્રોફેસરો શું કહે છે તે તો સાંભળ્યું હશે. ને તે એ આજપૂજ્યા પશ્ચિમના પ્રોફેસરો! છાપામાં હતું-હસો છો શું? છાપાંઓ શું બુઝે છે?—હા-હા, છાપામાં હતું કે હંબોલ્ટ કહે છે સિંહણથી સિંહ ને ઢેલથી મોર વધારે સુંદર છે.’

‘એટલું ભણવા એ યુરોપ જવું પડે છે આજ !’

‘પણ આમાં નવું મહેં શું કહ્યું જે ?’

‘જૂનામાં જૂનું એ એ છે ને નવામાં નવું એ એ છે. જૂની લિપિની પેઠે જૂનાં સત્યો ભૂલ્યું છે જગત.’ બોલતાં બોલતાં હું એ ઘડીક ગંભીર થઈ ગયોઃ પણ તે ઘડીક જ.

‘જા, જા, યુરોપઅમેરિકામાં જા. તહારા જેવા પ્રોફેસરો ત્યાં જઈને ભણતર ભણાવે તો સ્ત્રીજગતનો ને પુરૂષજગતનો ત્યાં દીનમાણ ફરી જાય. સ્ત્રીપુરૂષના કલહો દુનિયામાંથી અડધા થાય ને માનવજાતનાં સુખ વધે.’

‘ઠીંગણી હાથણી કરતાં દન્તુશૂળસોહન્ત રાજેશ્વર શો હાથી વધારે ભલકાદાર નથી ? રત્નસોહન્ત રાણી કરતાં શસ્ત્રસોહન્ત રાજવી શો ઓછો સુંદર છે ? કોણ રોનકદાર છે—હાનકડી ફૂકડી ? કે કલગી ને પીંચપલ્લવ નચવતો ફૂકડો ? તહેમારા શિકારી મિત્ર કહેતા કે ગભરૂ હરિણી કરતાં શૃંગાળા મરદાનગીમલપતા ગરના વધારે મોહ હોય છે. આટલું ભણુ ગાગર ગવા પડશે ?’

તહેણે મહારી છાતીમાં માર્યું: જો કે ભૂગુલાંછન સમું કાંઈ
ત્યાં થવાનો ભય તો ન હતો.

‘આ કમળ ને આ ગુલાબ. કમળ જેવો પુરુષ છે,
ગુલાબ જેવી સ્ત્રી છે.’

‘સુન્દર પુરુષને તહે દીઠા છે ?’

‘સુન્દર સ્ત્રીઓ એ કેટકેટલીક છે ત્યહારે ? ‘સુન્દરી’
‘સુન્દરી’ ‘સુન્દરી’ એમ પુરુષના પપૈયાએ પોકાર્યું ન હોત
તો જગત બાણત કે સુન્દરી ક્રિયા વનનું ફૂલ છે. ગોરો
રંગ કે અંગની છટા કે નેણનાં નખરાંને સુન્દરતા માન-
નારા વિષયલોહુપોને તો સાફ જગત સુન્દરીઓથી વસેલું
ભાસે છે. ડુંગરા દૂરથી રળિયામણા સારા. પાસે જઈ જોયે
કેટકેટલી સુન્દરીઓ સુન્દર લાગે છે ? રંગ ને પાઉડર,
કૌરસેટ ને ફલાવર ને ઝાલર ને જૂલ ને ભાતીગર સાડીઓ
સુન્દરીને કેટકેટલી સુન્દરતા આઢાડે છે એ આંકડું છે ?
પુરુષાતનસોહન્ટા પુરુષો એ જગતમાં એટલા જ છે, હો !
તેહો એ કામલોહુપ સ્ત્રીઓની આંખ જગતમાં જન એટલા
પુરુષો પેળે છે. શું પુરુષ કે શું સ્ત્રી-પરસ્પરને મુખ્યત્વે
નિરખે છે આજ તો વિષયવાસનાની આંખડીએ.’

‘ત્યહારે તહમે શું કહો છો ?—મહારાં કામજેતા
ગૃહદેવીજી !’

‘કામને જીતી હોત તો તહમને પરણવા આવત
શા વાસ્તે ?—પણ મહારા અભિપ્રાયનાં મૂલ શાં મૂલવવાં ?’

મહોટા મહોટા પ્રાણીવિદ્યાના પ્રોફેસરો શું કહે છે તે તો સાંભળ્યું હશે. ને તે એ આજપૂજ્યા પશ્ચિમના પ્રોફેસરો! છાપામાં હતું-હસો છો શું? છાપાંઓ શું જુકાં છે?—હા-હા, છાપામાં હતું કે હંબોલ્ટ કહે છે સિંહણથી સિંહ ને ઢેલથી મોર વધારે સુંદર છે.’

‘એટલું ભણવા એ યુરોપ જવું પડે છે આજ !’

‘પણ આમાં નવું મહેં શું કહ્યું જે ?’

‘જૂનામાં જૂનું એ એ છે ને નવામાં નવું એ એ છે. જૂની લિપિની પેઠે જૂનાં સ્ત્રો લૂથ્યું છે જગત.’ બોલતાં બોલતાં હું એ ઘડીક ગંભીર થઈ ગયોઃ પણ તે ઘડીક જ.

‘જા, જા, યુરોપઅમેરિકામાં જા. તહારા જેવા પ્રોફેસરો ત્યાં જઈને ભણતર ભણાવે તો સ્ત્રીજગતનો ને પુરૂષજગતનો ત્યાં દીનમાણ ફરી જાય. સ્ત્રીપુરૂષના કલહો દુનિયામાંથી અડધા થાય ને માનવજાતનાં સુખ વધે.’

‘ઠીંગણી હાથણી કરતાં દંતુશૂળસોહંત રાજેશ્વર શો હાથી વધારે ભલકાદાર નથી ? રત્નસોહંત રાણી કરતાં શસ્ત્રસોહંત રાજવી શો ઓછો સુંદર છે ? કોણ રોનકદાર છે—ન્હાનકડી ફૂકડી ? કે કલગી ને પીંચપદ્મવ નચવતો ફૂકડો ? તહમારા શિકારી મિત્ર કહેતા કે ગભરૂ હરિણી કરતાં શૂંગાળા મરદાનગીમદપતા કાળિયારના એ વધારે મોહ હોય છે. આટલું ભણવાને એ આગર ગવા પડશે ?’

તહેણે મહારી છાતીમાં માર્યું: જો કે ભૂગુલાંછન સમું કાંઈ
ત્યાં થવાનો ભય તો ન હતો.

‘આ કમળ ને આ ગુલાબ. કમળ જેવો પુરુષ છે,
ગુલાબ જેવી સ્ત્રી છે.’

‘સુન્દર પુરૂષને તહેં દીઠા છે ?’

‘સુન્દર સ્ત્રીઓ યે કેટકેટલીક છે ત્યહારે ? ‘સુન્દરી’
‘સુન્દરી’ ‘સુન્દરી’ એમ પુરુષના પપૈયાએ પોકાર્યું ન હોત
તો જગત બાણુત કે સુન્દરી ક્રિયા વનનું ફૂલ છે. ગોરો
રંગ કે અંગની છટા કે નેણનાં નખરાંને સુન્દરતા માન-
નારા વિષયલોહુપોને તો સાંઝે જગત સુન્દરીઓથી વસેલું
ભાસે છે. ડુંગરા દૂરથી રળિયામણા સારા. પાસે જઈ જોયે
કેટકેટલી સુન્દરીઓ સુન્દર લાગે છે ? રંગ ને પાઉડર,
કૌરસેટ ને ફલાવર ને ઝાલર ને જૂલ ને ભાતીગર સાડીઓ
સુન્દરીને કેટકેટલી સુન્દરતા ઓઢાડે છે એ આંકડ્યું છે ?
પુરુષાતનસોહન્ટા પુરુષો યે જગતમાં એટલા જ છે, હો !
તહો યે કામલોહુપ સ્ત્રીઓની આંખ જગતમાં જન એટલા
પુરૂષો પેળે છે. શું પુરૂષ કે શું સ્ત્રી-પરસ્પરને સુખચત્વે
નિરખે છે આજ તો વિષયવાસનાની આંખડીએ.’

‘ત્યહારે તહેમે શું કહો છો ?—મહારાં કામજેતા
ગૃહદેવીજી !’

‘કામને જીતી હોત તો તહેમને પરણવા આવત
શા વાસ્તે ?—પણ મહારા અભિપ્રાયનાં મૂલ શાં મૂલવવાં ?

બના ગોવાળને મથુરાની કામણગારીનાં કામણે વશી-
કરણ કીધાં.

નરધાંની જોડી બોલે એવી અમારી વાત આજ ધડબડતી.

‘તહારી આટઆટલી દલીલો પછી ચે લાખું છું કે
સુન્દરી એટલે વીજળીની વેલ તું ચે અત્યહારે વીજળીની
વેલ છે.’

‘અજવાળે ચ તે ને દઝાડે ચ તે: એમને ?’

‘મહાભારત પૂરું થઈ રહ્યે ધૃતરાષ્ટ્રે ભીમની લોહ-
ભૂતિને ભુજમાં ભીડી ભચડી નાંખી’તી. આપણું આ વાસ્-
મહાભારત પૂરું થયે એમ તહારી દેહભૂતિને ભીડી ભચડી
નાંખીશ હો ! આજ આડા અર્થ ઉકેલે છે તું. ફરીથી
કહું છું: સુન્દરી એટલે વીજળીની વેલ. ને શ્રી કૃષ્ણજીને
રાધિકાજી તેમ મહારે તું.’

‘એમ કંઈ ને કંઈ ખીક બતાવીને જ રોજ ને રોજ
જીતો છો. આજ ‘હા’ નહિ લાણું. પણ તહો ચે-ને કાળા
તહો ચે તહમે મહારા કૃષ્ણજી. તહમારી ખંસીને વશ ભવના
બ્રજમાં હું તો ભમતી હીંકું. શો ભવ્ય હતો એ ન્હાન-
કડો કાનૂડો ?’

‘હવે સાચું બોલી: સુન્દરી એટલે સુન્દરતા ને
પુરૂષ એટલે ભગ્યતા.’

‘ત્યહારે તો તહમારો જ નિત્યનો બોલ સાચો-એમ
ને ? સુન્દરી એટલે વીજળીની વેલ ને પુરૂષ એટલે પુરૂષ-
તનનો મેહુલો.’

‘હા. એવએવડા મંડાયા છે મહાસાગર આપણી
બુદ્ધિ ને સત્યોની વચ્ચે. આર્યસત્ય રહમજવાને આર્ય-
બુદ્ધિને આજ મહાસાગર ઓળંગવા પડે છે. વિવેકા-
નન્દનને આપણે અમેરિકામાં ઓળખ્યા. તકના શ્લોક ન
માન્યા! ક્રાન્સે મનાવ્યા ત્યહારે માન્યા.’

‘અને સરિતા, તહમે પર્વત; અમે ચન્દ્રમા,
તહમે સૂર્ય.’

‘પણ અમૃત તો ચન્દ્રમાનાં જ ને ?’

‘અમારાં અમૃત તો મણુમણુનાં-હો ! સુન્દરીના
અમૃત પી કોણ અમર થયું જે ?’

‘સુન્દરીનાં અમૃત પીને જ પુરુષો અવતર્યા ને ઉછર્યા.’

‘પુરુષોએ સુન્દરીઓની કવિતાઓ લખી ન હોત તો
સુન્દરીનો મહિમા આજ જગતમાં ચોથા ભાગનો થે ન
હોત. કવિઓ એટલે સ્ત્રીજાતિના ગિરદાવણીઓ.’

મહેં પૂછ્યું : ‘તો પછી પુરુષો કેની કવિતાઓ લખે ?’

એ અનુત્તર રહી, વિચારમાં પડી, ડૂબતી-મૂંઝાતી
ભારી. મહારે ત્યહારે ગૃહદેવીને મૂંઝવવાં ન હતાં એટલે
વાત આગળ ચલાવી.

‘ને કુળજાએ કૃષ્ણચન્દ્રને મોહ્યા’તા તે ? કે કૃષ્ણ-
યુગમાં થે સ્ત્રીગિરદાવણીઓ જન્મ્યા’તા ?’

‘એ તો ગામડિયા ઉપરની શહેરી મોહિનીઃ ગોકુ-

બના ગોવાળને મથુરાની કામણગારીનાં કાનણે વશી-
કરણ કીધાં.’

નરધાંની જોડી બોલે એવી અમારી વાત આજ ધડબડતી.

‘તહારી આટઆટલી દલીલો પછી યે ભાણું છું કે
સુન્દરી એટલે વીજળીની વેલ. તું યે અત્યહારે વીજળીની
વેલ છે.’

‘અજવાળે ય તે ને દઝાડે ય તે: એમને ?’

‘મહાભારત પૂરું થઈ રહ્યે ધૃતરાષ્ટ્રે ભીમની લોહ-
મૂર્તિને ભુજમાં ભીડી ભચડી નાંખી’તી. આપણું આ વાદ-
મહાભારત પૂરું થયે એમ તહારી દેહમૂર્તિને ભીડી ભચડી
નાંખીશ હો ! આજ આડા અર્થ ઉડેલે છે તું. ફરીથી
કહું છું: સુન્દરી એટલે વીજળીની વેલ. ને શ્રી કૃષ્ણજીને
રાધિકાજી તેમ મહારે તું.’

‘એમ કંઈ ને કંઈ ખીક બતાવીને જ રાજ ને રાજ
જીતો છો. આજ ‘હા’ નહિ ભાણું. પણ તહો યે-ને કાળા
તહો યે તહમે મહારા કૃષ્ણજી. તહમારી બંસીને વશ ભવના
વ્રજમાં હું તો ભમતી હીંડું. શો ભવ્ય હતો એ ન્હાન-
કડો કાનૂડો ?’

‘હવે સાચું બોલી: સુન્દરી એટલે સુન્દરતા ને
પુરૂષ એટલે ભગ્યતા.’

‘તહારે તો તહમારો જ નિત્યનો બોલ સાચો-એમ
ને ? સુન્દરી એટલે વીજળીની વેલ ને પુરૂષ એટલે પુરૂષ-
તનનો મેહુલો.’

વક્રીલોનાથી ચે મોળી અમારી લહડાઈ હતી. વિવેકમાં
અમે એને વાક્રમહાભારત કહેતાં. અમે ઉઠ્યાં. પરસ્પરની
દુરવેલો ગૂંથી એકબીજાનાં નયનસરોવરોમાં તરતાં ફૂળતાં
ને ઉછળતાં અમે હસી પડ્યાં.

મહે' કહ્યું: મહારી વીજળીની વેલ !

ਪ : ਅੰਤੁ ਮੰਦਰੁ ਪੁੰਨ

વનની તે મહારાણી હતી.

વનમાં હરિણી વિચરે એવી એ વિચરતી. ડાળખીએ ડાળખીએ કે પંખિણી ઉડે એવી એ ઉડતી.

ચન્દ્રમા ઉગે ને આકાશની કુંજોમાં અજવાળાં થાય એવાં એને પગલે વનકુંજોમાં અજવાળાં પથરાતાં. પાંદડે પાંદડે એના રૂપતું કિરણ જઈને ખેસતું ને શોભાના અક્ષરો લખતું.

વન જાણે એને જોઈને આનન્દતાં.

ઉડણુપંખિણી શી એ ઉડતી હતી.

વનમાં એણે એક વૃક્ષ જોયો, ને વૃક્ષની ડાળેથી વેલીને ઝૂલતી દીઠી. સાડીની કેર જેવી લીલી પદ્મવક્રોર ઢળેલી હતી.

ગગનની ડાંખળીએ ડાંખળીએ તારકકૂલડાં લટકે છે એવાં એ વેલની ડાંખળીએ ડાંખળીએથી કૂલડાં લટકતાં.

એ વેલને ભાગ્યદેશે સૌભાગ્યચન્દ્રકે હતો; એને કંઠ-પ્રાન્તે એકાવળ હાર હતો; એને બાહુદે ગજરા હતા; એને પાયપદ્મવે કૂલનાં અંઝર હતાં.

વનની એ ચન્દ્રવેલ હતી.

ચન્દ્રવેલને નિરખતી ઘડીક એ થાંભી ગઈ. વનદેવીનાં કે દર્શન કરે એમ દર્શન કરતી એ ઉભી.

પછી એને થયું કે પોતે ય એવી શોભે તો ?

પોતાની અંગુલિની કળીઓ એને ઓછી કુમળી લાગી, હૈયાનાં ઝૂમખાં એને અંખાતાં લાગ્યાં, કંઠની આરસકાન્તિ એને નિસ્તેજ લાગી.

એના મનને કંઈકે ઉણુપ લાસી.

વનની ચન્દ્રવેલ સન્મુખ ઉભતાં મહારાણી અંખવાઈ. ચન્દ્રવેલ સમી શોભાસર્જી થવાના એને કેડ જાગ્યા.

એણે હાથ લાંબાવ્યો ને એક ફૂલ ચૂંટ્યું.

ચૂંટતાં તો એ ફૂલ એણે ચૂંટ્યું, પણ ક્ષણેક પછી એને થયું કે એ ખોટું કર્યું. ચન્દ્રવેલ લાણી જોયું તો ચન્દ્રવેલ ઠપકો આપતી એણે દીઠી.

જગત લાણી મુખ કરીને એ ઉભી.

મનમાં એ મૂંઝાઇ. ઘડીક તો સૂજ્યું નહિ કે ક્રિયા અંગની ડાળખીએ એ ફૂલને લટકાવવું.

પછી એને થયું કે કાળા વાળમાં ગોરું ફૂલ ઠીક શોભશે.

ફૂલડાંખળીની બે કુંપળો એણે બે લટોમાં પસેવી. મહારાણીના લલાટદેશના મધ્યપ્રાન્તે સૌભાગ્યના પુષ્પ સમું એ પુષ્પ લટકી રહ્યું.

એને અંગે અંગે આનન્દના ફૂવારા ફૂટ્યા. પોતાનું પ્રકૃદ્વેલું રૂપ પોતે દીઠું તો નહિ, તહો એ મહારાણીની રામધારાઓ નિર્ઝરી રહી.

મહારાણીને આજ આનન્દનું પરવ હતું.

વનની રાણી પછી વનમાં સંચરી.

પછી એણે કળાયેલ મોરને નાચતો દીઠો. નૃત્ય તો નહિ, પણ એના એ પગમાં એક જાતનું ઝૂલન જાગ્યું.

પછી એણે કોયલને ખોલતી સાંભળી. એનો એ કંઠ ઉઘડી ગયો ને એણે રહામો ટહુકાર કીધો. એ ટહુકારે વન ગાજ્યાં, ને કોયલ શરમાઈ ગઈ.

સુન્દરીનો ટહુકો જગતમાં ઢોળાયો ત્યહારથી કોયલ કુંજોમાં સન્તાંતી ઉડે છે.

તે તિથિએ સુન્દરતાનાં શાસ્ત્ર પૃથ્વીમાં ઉતર્યાં.

૨ : હંવારો કે પ્રશ્નચારી ?

‘ જો ! પેલો પ્રમોદ : બ્રહ્મચારી છે.’ એ ત્રણ વિદ્યાર્થીણીઓ સંગાથે પ્રમોદને જતો જોઈને મહેં મહારા મિત્રને ઓળખાવ્યો.

અમારી કોલેજમાં આજ Inter-Collegiate Ladies' Tennis Tournament ની છેલ્લી રમત હતી; એટલે કોલેજીયનો જાણે મેળો ભરાયો હતો.

‘ હશે ’ : મહારા મિત્રે કહ્યું. ‘ અમારી કોલેજમાં તો ઉઘાડા માથાની બ્રહ્મચારિણીઓ સંગાથે ઉઘાડા માથાના બ્રહ્મચારીઓ હોડીઓ તરાવવા જાય છે. એમનામાંના કોકને પૂછી જોજે એમની વાતો. ’

‘ ખરું કહું છું : પ્રમોદે તો ન પરણવાનું વ્રત લીધું છે. ’

“ ભણે એટલા બ્રહ્મચારી’ એ વ્યાખ્યા તે સાચી પાડતો હશે. આ જોને એના અંગનો અલસગમના સમો મરોડ, ને પંખીની પાંખ સમો નેણાનો નાચ; ને—’

‘ તું નથી માનતો. હસ્તાં ને ક્રસ્તાં એ તો કહે છે કે કલાકાર કલાને જ પરણેલો છે. ’

અમારી કોલેજમાં પ્રમોદ કલાકાર ગણતો. એ કહેતો કે કલાને શોક હોય નહિ.

પ્રમોદને કાંડે સોનાઓપનું ઘડિયાળ હતું, ને હાથમાં, અલકાની સુન્દરીને કર કમળ લટકતું એમ, એક વિદ્યાર્થિણીનું રેકેટ લટકતું. ફૂલછોડની ડાળખી ડોલે એવી છટાથી એ રેકેટ ડોલતું. એનો રૂમાલ કોટના કોલરને આચ્છાદાઇને ગળા ફરતો કેસરીની ઘોળી કેસર જેવો ઉડતો.

એની આંખમાં ચમક હતી, એના અંગમાં લાલિત્ય હતું. કોલેજમાં સહુ જાણતું કે જીવનભર ન પરણવાનું એણે વ્રત લીધું છે.

અમારી કોલેજનો પ્રમોદ કલાકાર હતો. એનો કંઠ ઘેરો, પણ હલક મીઠી હતી. તાલબદ્ધ તે ગાતો ને સંગીતનો ઉસ્તાદ ગણાતો; એટલે કોલેજના ઉત્સવપ્રસંગોએ યુવતિઓને અભિનય શીખવવાનું એને સોંપાતું. કેટલાક છાત્રી છાત્રી વાતો કરતા કે ધુરન્ધરે એને Model તરીકે નહોતર્યો હતો: ‘સુન્દરી’ કે બાલગાન્ધર્વની-એકની એણે અભિનયની ભૂલ સુધારી હતી.

પ્રમોદ જતો-આવતો ત્યારે સહુ ભાગ આપતા ને જોઈ રહેતા. એના કેશકલાપની કલા નિત્ય નિત્ય અવનવી ધાજતી. તાઝે બ તાઝે, નૌ બનૌ-એ હાપ્રીઝની ગઝલ યેન્નેમાં રણકતાં શ્રોતાઓનાં પાય ને અંગ ડોલી ઉઠે છે એવી અખંડ ડોલનગતિએ એ ચાલતો.

ટેનિસની રમતનો એ પારંગત નહોતો; પણ સર્વિસ વેળાનો એનો રૂઆળ આંજી નાંખે એવો હતો. ‘રીટર્ન

ભૂલાય તો ભલે, પણ છટા ન ભૂલવી' એ એનું ખેલનું સૂત્ર હતું.

આજે ઇન્ટરકોલેજિયેટ ટૂર્નામેન્ટ હતું એટલે વિદ્યાર્થીણીઓને લઈને પ્રમોદ ટેનિસ કોર્ટ ઉપર જતો હતો. એના વિરોધીઓ કહેતા કે વિદ્યાર્થીણીઓ સંગાથે જવાથી સન્માન ને સાફ સ્થાન પમાય; માટે એ યુવતિઓનો સંગાથ શેધતો.

કોલેજના નિયમ પાળીને નહિ, નિયમ ભંગ કરીને એ છાપ પાડતો. કોઈ પણ નિયમભંગને એ કલાકારની સ્વતન્ત્રતા કહેતો, કોઈ પણ નિયમપાલનને એ કલાકારની પરતન્ત્રતા કહી ઉપહાસતો.

જ્યાં જવાનો અધિકાર ન હોય ત્યાં તે જાય ત્યારે ત્હને કળ વળતી. ખાનગીમાં ગ્રેફેસરોની ખુશામત કરતો એટલે જાહેરમાંની એની કેટલીક ઉદ્ધતાઈ તેઓ નિભાવી લેતા.

સોશિયલ ગેધરિંગમાં ગાંડાનો કે વિદ્યુષકનો ભાગ એ ભજવતો. ચિત્રકલા ઉપરના એના ભાષણે તો કમાલ કરી હતી; કારણ કે નાનાવિધનાં પચાસેક પાંદડાંઓ વીણી લાવી ત્હમનું પ્રદર્શન કરીને એણે સિદ્ધ કીધું હતું કે કોલેજમાંની એક ચિત્રકારિણી સરજનહાર કરતાં ચે મોટી કલાધીશ્વરી હતી.

કોલેજમાંના ઉગતા કવિઓનો પ્રમોદ Patron હતો. એમનાં વીણેલાં કાવ્યોનો સંગ્રહ, ઉપોદ્ધાત ને વિદ્વદ્વીકા સાથે, છપાવવાની પ્રમોદ પ્રવૃત્તિમાં હતો.

પ્રમોદ કહેતો કે સહુ વખાણે એને વખાણવામાં આપણી વ્યક્તિવિશેષતા શી ? પછી પ્રમોદની ગુણગાથાની ગઝલો વ્યકલાંનાં પીછાં જેવી કેલેજમાં ઉડતી થઈ.

કીકેટ રમતાં આવડે નહિ, છતાં કીકેટના આચાર્ય હોય એવા ધમંડીઓ તો દીઠા છે ને ? એમ વગર લખ્યે સાક્ષરત્વની છાપ એણે કેલેજમાં પાડી હતી.

સિનેમાઓની બધી નટીઓની પડદા પાછળની વાતો એ જાણતો, ને કહેતો, ને સહુને કુતૂહલ જગાડતો.

બેરબીંગટન રમવામાં એ ઉસ્તાદ હતો. ત્રણ ત્રણ કલાક પીછાં ઉછાળતો; ને કહેતો કે ઉડતાં પંખી ઉછાળવામાં પ્રભુને આનન્દ પડે છે એવો આનન્દ એને પડતો.

પોતાને એ Rationalist કહેતો; ને હાલતાં ચાલતાં, ગમે તો પ્રભુને ઉપહાસવાને કે નિજ મહિમા વધારવાને, પ્રભુનાં દેશાન્તો આપતો.

યુવકસંઘમાં જાય ત્યારે એ ખાદી પહેરતો, ને ટેનિસ કોર્ટ ઉપર હેટ પહેરતો. એનું સૂત્ર એમ સહમજવતો કે Do in Rome as the Romans do.

યુવકસંઘનો એને એક ઉપપ્રમુખ ચૂંટયો હતો, પણ એણે સાભાર એ પદવી નકારી હતી. વર્ણાન્તર લગ્નોની ચર્ચાપ્રસંગે પ્રમોદ ખૂબ ખીલ્યો હતો. ‘અમારી નાતના શેઠ સનાતનતાના સ્થંભ છે. એમને હું પૂછું છું કે વેશ્યાવાડે જાઓ છો ત્યાં વર્ણાન્તર લગ્ન તહમે કરો છો ? કે સવર્ણ ?’ એ દલીલને પ્રમોદ હાસ્યરસનો ભંડાર

માનતો, ને એને મિત્રમંડળમાં ફરી ફરી કહેવામાં પ્રમોદ
પુનરુક્તિદોષ નહોતો રહેમજતો.

પખવાડિયે એકાદ વાર પ્રમોદ બહાઈટવેમાં જતો;
સરતી શોભાળી નવીન વસ્તુઓ ખરીદી લાવતો; કોઈક
પ્રોફેસરને આપતો ને કોઈક સ્ત્રીમિત્રોને આપતો.

એ લગ્નને ઘિછારતો ને મૈત્રીને માનતો.

ટેનિસ કોર્ટ ઉપર આજ સ્ત્રીવિદ્યાર્થીણીઓની ટુર્નામેન્ટ
હતી એટલે ભીડ અઝી હતી. અમે બે મિત્રો ભીડમાં
ગયા નહોતા, પણ આવેથી ભીડને જોતા હતા ને કોલેજના
કલાકારની વાતોમાં લીન હતા: કારણ કે કલા અને સૌન્દર્ય
આજ કોલેજના વાતાવરણમાં ઉછળતાં ગટાપર્યાના બોલ
ને મોરપીંછ જેવાં સર્વવ્યાપી છે ને ?

એવે ટેનિસ કોર્ટ ઉપરથી ગર્જના સંભળાઈ: હુર્રે;
હિપ હિપ હુર્રે.

વિદ્યાર્થીઓનું ટોળું વિખરાયું: જાણે યુદ્ધમાં કે કિલ્લો
ચડ્યો ને પથરા વિખેરાયા. ને દુર્ગમાંથી દુર્ગપાલ આવે
એવો પ્રમોદ આવતો હતો.

અમને દીઠા ને તે ઉભો.

‘કાઈવ-લવ કરીને થાકી જવાયું’, એટલે પહેલા
સેટમાં આપણી કોલેજ હારી. પરસેવાનાં ટીપાં તો જાણે
ઝાતીનાં જૂમમાં ! પણ બીજા સેટમાં-બીજા સેટમાં
એવો સંગ્રામ જામ્યો ’ તો ! Greek Girls at Game

of Balls નામનું આદ્મા ટેડીમાનું ચિત્ર તો જોયું છે ને ? ફટાફટ, ફટાફટ—એમ કાઠવ ચોલ થયા. પછી એઈટ ચોલ અને ડયૂસ. છૂટી ઉડતી અલકલટો તો જાણે ઉડતી પાંખિણીઓની કલગીઓ ! પછી બે પોઈન્ટે તહમારી કોલેજ જતી ગઈ. મહારે તો પરણવું નથી. પણ એક ડઝન જણાઓએ ‘પરણવું તો- આને જ પરણવું’ એવા માનસનિર્ધાર આજ કરી લીધા છે.’

‘તહમારા પ્રહ્લચર્યાનાં વ્રતને માટે તહમને ધન્યવાદ ઘટે છે. એ વિરલ વ્રત વિરલા જ પાર ઉતારે. ભીષ્મ તો કુરૂક્ષેત્રમાં એક જ હતા.’

અનિમિષ આંખે પ્રમોદ મહારા રહામું જોઈ રહ્યો હતો : જાણે દષ્ટિની કટારે મહારૂં દિલ ઉઘાડીને એ જોવા માગતો હોય ને કે મહારી તે આજસ્તુતિ હતી કે સાચો ધન્યવાદ ? બન્ધૂકમાં ગોળી ભરે એમ અન્તરમાં ઉત્તરને પણ એ ભરતો હતો.

‘જૂવો, મિસ્તર ! લક્ષમાં હું માનતો નથી, મૈત્રીમાં હું માનું છું. કલાકારે પરણવું ન જોઈએ એ મહારૂં કલાસૂત્ર છે. કલાકાર કોને પરણે ? પરણીને શું આંખ મીંચી દે ? એ તો આજ જૂવે એને કાલ ભૂલે, ને કાલ જૂવે એને પરમે ભૂલે. જીંદગીભર પરણવું નહિ એવા મહે સોગન્દ ખાધા છે.’

‘જે, હું કહેતો નહોતો : આજીવન પ્રહ્લચર્યા.’ મહાર મિત્રને કહ્યું.

‘ એ શું ભરડો છો ? ભાઈ ! સંસારમાં એ કુંવારો સુખિયો છે કે ઘેરઘેરથી ઇજન મળે જમવાનાં ને ગમ્મતનાં. ’
પ્રસોદ બોલ્યો.

‘ ખરું; તહેમારા કોલેજના અનુભવોનો એ સાર લાગે છે. ’ મિત્રે કહ્યું.

‘ કોલેજનો મહોટામાં મહોટો મહારો અનુભવ તો એ છે કે આજ છે સૌન્દર્યનાં રાજ્ય : એટલે આપણે પરણવું નહિ. પત્નીના પુરૂષમિત્રને સહી લેવાની સહનશીલતા જેનામાં હોય તહેમણે જ અમારી કેટલીક સહાધ્યાયિનીઓમાંથી કોઈકને પરણવી. ’

‘ તહેમારું બ્રહ્મચર્ય અખંડ તપો. ’

‘ મિસ્તર ! આશીર્વાદ ઘો છો કે ગાળ ? એ શી લવરી-ચેલા ન્હાનાલાલે ચીતરી માર્યું છે એવી ? હું જો સિન્ડીકેટમાં હોઈં તો જ્યા જ્યન્ત બી. એ. માં લાણાવાય શેનું ? પ્રીવિ-યસની કાયમની ટેક્સ્ટ બૂક હોય પૃથ્વીવલ્લભ. પૃથ્વીવલ્લભ કચ્છાં પરણતો’તો ? આપણે તો વ્રત લીધું છે કે જીવંતગીભર પરણવું નહિ. બાકી પુરૂષ વિના સ્ત્રીને કે સ્ત્રી વિના પુરૂષને ક્રિયા જમાનામાં આવ્યું છે કે વીસમી સદીમાં આવે ? એ ખરું કે કલાધીશની કલાને શોક ન હોય. ’

મહારા મિત્રની કોલેજ આજની ટર્નામેન્ટ જીતી હતી એટલે એ તો આનન્દહિન્ડોળે ચહલ્યો હતો. એની દષ્ટિ ભમરડીચક્રકરડી ખાતી હતી.

પ્રસોદ ગયો, પણ મહેને મૂંઝવણમાં મૂકતો ગયો. એનું

છેલ્લું ભાષણ છટાદાર હતું, રાજમન્ત્રણાના કો કાગળ સમું
અગમ્ય હતું, પૂરું સહમળ્યું નહોતું. મિત્રને મહેં પૂછ્યું :

‘ હેં ! ત્યહારે શું ન પરણેલો-કુંવારો એટલે બ્રહ્મ-
ચારી નહિ ? ’

મિત્રે સહામો પ્રશ્ન પૂછ્યો : તહને ખબર છે કે દીકરા
એ બધા પુત્રો નથી ?

નવું જ્ઞાન ઉગતું હોય, નવો ઉગતો ધૂમકેતુ નિરખતો
હોય એમ હું મિત્રની સહામું જોઈ રહ્યો હતો. મહારી
આખી યે મુદ્રા પ્રશ્ન પૂછતી હતી.

મિત્રે કહ્યું : ‘ જો સાંભળ. મહને તો મુંબઈના એક
શેઠિયાએ ભણાવ્યું છે કે ‘ દીકરા એટલા પુત્ર નહિ ’ એ
તો શાસ્ત્રીય સૂત્ર છે. પુ નામના નરકમાંથી શ્રાદ્ધ કરીને
પિતાને તારે એ પુત્ર. અને શ્રાદ્ધનો અધિકાર છે જેણે કે
કનિષ્ઠને. એટલે કોઈને ચાર દીકરા હોય તો પહેલો ને ચોથો
એ પુત્રો, ને બીજો ને ત્રીજો એ દીકરા. જોડું હોય તો
કેક શાસ્ત્રીને પૂછી જોજે. ’

‘ આ તો વ્યાખ્યાઓના વમળમાં પડ્યા. ડૂબશું કે
તરશું ? ’

મિત્રે કહ્યું : ‘ દુનિયા તરવાનો મહોટો સાગર છે.
તારાઓ તરે છે ને વણતારાઓ ડૂબે છે. પણ એટલું આજ
ભણતો જ કે દીકરા એટલા પુત્રો નહિ, ને કુંવારા એટલા
બ્રહ્મચારીઓ નહિ. ’

੭ : ਪ੍ਰੇਮਾਨੁ

લોક કહે છે કે પન્થીની પ્રીત શી ? પણ એને તો પન્થીનાં કામણનાં બાણ હૈયાં સોંસરાં વાગ્યાં હતાં; ને એણે પન્થીની પૂજા આદરી હતી.

ગામની તે ગોપિકા હતી.

માર્ગે જતાં-આવતાં તે કૃષ્ણલક્ષ્મિનાં ગીત ગણગણતી, એટલે લોક એને ગામની ગોપીકા કહેતાં.

ગામની રૂપવતીઓને રાસડા એ ઝીલાવતી. પાણીકેડે સાહેલીસંઘની એ સંઘવણ હતી. મન્દિરમાં અને મહોત્સવોમાં ગાયો સમાં સહિયરધણની એ ગોવાળણ હતી. સહુ એને ગામની ગોપિકા કહેતાં.

એનાં પાંચમાં આંઝર ઝમઝમતાં. એની ત્વચા કાચ જેવી પારદર્શક અને નખ અડતાં શોણિતની શેડ ઉડશે એમ ઉચ્ચરતી. રાતાં કમળવર્ણી હતી. મન્દિરધેનૂ સમી તે ગામમાં ઘૂસતી.

એની ડોકનો મરોડ અજબ હતો. એનાં પગલાંનો ઉછાળ અનોખો હતો. એની આંખડીનું મટકું મનોહારી હતું. એના આખા ચે અંગનો ઉઠાવ મોહિનીછલકાતો હતો. સડામાં મળે તે સહુ એનાં દર્શન કરીને સંચરતાં.

ચૌવનના આંગણમાં ઉભેલી એ યુવતિ રસકુંજની
 ધીમિયાગરણ ને પ્રમદવનની પ્રમદા સમી હલેતાવેડાને હીંચકે
 હિંડોળા ખાતી હીંડતી. મતવાલી ગાયના જેવું અજળ એ
 માથું ઉછાળતી.

પુરુષોનાં પુરુષાતનને જીતનાર પ્રકૃતિના પ્રપુલ્લેલા
 પુષ્પ સરખડી એની આંખડીઓ ફરફરતી.

એનું નામ વિજ્યા હતું.

પણ એ જગતવિજ્યા એ એકલા હારી બેઠી, ને પાંડ-
 વોની પેઠે નિજનું સર્વસ્વ હારી બેઠી. એક પાસામાં કેઈ
 સર્વસ્વ હારી જાય એમ પ્રારબ્ધપાસા સમા એક મટકામાં
 એ સકળ હારી બેઠી.

અને એ આમ બન્યું.

૨

ગામને પાદર ફૂંધ હતી, ને ગામની ગોરીઓ ગામ-
 લોકને એ ફૂંધનાં પાણી પાતી. લોક એને મીઠી ફૂંધ કહેતાં.

ગામ ફરતો ઉજ્જડ વગડો ઢોળાતો. હુન્નાળામાં ત્હાં
 ઘોમ ધખધખતા, શિયાળામાં ત્હાં શીતળ વાયુ સુસવાતા.
 વર્ષા આછી વર્ષે ત્હો એ ત્હાં બારે માસ ધરતી રસાદ્ર રહેતી.

ત્રણે ય ઋતુઓ ત્હાં જોમ દાખવતી એ ગામલોકને
 ગમતું.

મીઠી ફૂંધ કને થઈને વગડાનો મારગ વહેતો. પાણીના
 બહેળા જેવો એ વગડાનો મારગ વહેતો. ગગનમાંથી પડતી
 ગંગા સમો મારગ ઉત્તરની ધાર ઉપરથી ઉતરતો ને દક્ષિ

છુની ખીણોમાં ઢળી જતો. ચાલના બન્ને ચે છેડાને પરોવતો
બાણે તે દોરો હતો.

વગડાના વટેમાર્ગચોની એ વાટ હતી. જગતના બત્રા-
ળુઓ એ માર્ગે જતા આવતા. અનન્તમાંથી ઉતરી એ મારગ
અનન્તમાં ઢોળાતો.

મીઠી ફૂંધ કેને ગામની ધર્મશાળા હતી. પણ ધર્મ-
શાળામાં તો અપંગો જ પડ્યા રહેતા.

એકદા મીઠી ફૂંધને કાંઠડે એ હૈયું હારી બેઠી.

૩

રહવારનો પહેલો પ્રહર ઉતર્યો હતો, ને બીજો પ્રહર
બેસતો હતો.

રાજ તો સહિયરસાથમાં મીઠી ફૂંધએ રહાંજે રહાંજે
તે પાણી જતી. આજ મહીનાં ગોરસ બેવડાયાં હતાં એટલે
બહોળામાં ગોંળી ઠાલવી, ને ગોરસીઓ ભરી, ને માંબણ
તાવ્યાં : તેથી પાણિયારે પાણી રહવારે ભરવાનાં આવ્યાં.
સહિયરે રસોડામાં હતી એટલે એ એકાકી પાણી સંચરી.

રહવાર હસતું હતું ને એ ચે હસતી હતી. મદને ઝોલે
રહડેલી તે પ્રમદા ઝોલાં ખાતી જતી હતી.

સૂર્યનો તડકો હજી કુમળો હતો, છતાં ઉખાની ઝા-
ળના પહેલા ફણુગા એમાંથી ફૂટતા હતા.

મીઠી કુધને પગથિયે ઝોલાં ખાતી ખાતી તે રહડી :
બાણે કે રાજવીની રાજધેનુ.

ગાળામાં ઘડો પરોવી જળમાં સીંચ્યો. મીઠી ફૂંધનાં
જળ છાછરછટલાં હતાં. પછી જળદોરના બહામ ઉછાળતી

હલેતાએ હિન્ડોલડોલન્ટી નિજની છળિ આલના અરી-
સામાં ભેઠ.

છળિલીનો છાક જાગ્યો હતો.

પહેલે ડૂબણે ગાગર અડધેરિક ભરાઈ. બીજે ડૂબણે
ગાગર છલકાઈ ગઈ ને ગરણું ધોવાયું.

ત્રીજી વેળ જળમાં ઘડો સીંચ્યો તે ગાળે ગરણું બાં-
ધીને સીંચ્યો. એક વાર-બે વાર દોર હલાવતી તે ફૂંવાકાંઠે
ઉભી હતી : જાણે ગામની ગોપિકાનું ગૌરવ.

ગુડ ગુડ ગુડ ગુડ ગડગડતો ગરણુંબાંધ્યો ઘડો ધીરે
ધીરે ડૂબતો જતો. પરપોટા ઉઠતા ને ફૂટી જતા. પરપોટા
ગણતી હોય એવી તે મીઠી ફૂંધને કાંઠડે ઉભી હતી.

કેળનો ડોડલો નમતો હોય એવો એના કંઠનો ત્રિભંગ
હતો. કટીદેશે સિંહલાંક મરડી પાલવનો પંખો ખાતી તે ઉભી
હતી. એની આંખડલી આલમાં ધૂમી આવતી હતી.

ગુડ ગુડ ગુડ ગુડ ઘડો ભરાઈ રહ્યો. દોરના ઉછળતા
લસરકા અન્તરિક્ષે ઉછળી રહ્યા. દેહનો હિન્ડોલે પ્રમદાના
મદનાં ઉછળતાં મોજાંઓ સરિખડો ઉછળતો.

ઘડાનો ગાળો છોડયો; ગરણું ઉતાર્યું; બેડલું ભરાઈ
રહ્યું; ને ઉંચે જૂવે તો સન્મુખ ઉભો દીઠો વગડાનો વટેમાર્ગી:
જાણે કે જાદુગરો ભેગી !

૪

‘ખાઈ ! વજ્રપુરનો કેડો કિયો ?’

ચમેલી સરિખડાં લોચન ઉઘાડી પ્રમદાએ ઉંચું ભેયું.
યૌવનનો થાંભલો, પુરુષાતનનો મોલ, દેવોના જાજવલ્યદીવડા
શો એ એક લહેરખડો પુરૂષ હતો.

એના કાને એકએક ફૂલ હતું, એને મોળીડે ફૂલનો તોરો લટકતો.

‘હા, વ્રજપુરનો ને?’

કદી એ મૂંઝાતી નહિ એને આજ અમૂંઝણ ઉગી. પોપચાં વડોલચને વધાવતાં એ આજ નમી ગયાં. એનાં અંગઅંગ આજ નીતરતાં.

પાલવછેડલો સંકેરીને તે બોલી: ‘વ્રજપુરનો ને? પેલા વડલા પડખે છે તરશીંગડો. એ તરશીંગડાને અળગો મહેલી નદી લણી વળશે એટલે વ્રજપુરનાં આડવાં અંખાશે.’

બોલતાં બોલતાં એ અંખવાઈ ગઈ: જાણે અન્નકળા ઉપર કેઈ વાદળછાયા આવી બેઠી ન હોય !

ઉડીને પડતા પાંદડા સમી પ્રમદાની હાથેળી ઉછળી ને દિશા દાખવીને પડી. આડની ડાંખળીઓ સરિખડી એની આંગળીઓ ફરફરતી.

‘વગડાના વટેમાર્ગુ છો ને?’

એના કંઠમાં વાંસળી બોલતી; એને મુખડે મરકલડાં પડતાં.

તે ગયો. પાણી એ ન પીધું ને વટેમાર્ગુ વગડાની વાટે વળ્યો. નારીડૈયામાં નરની છળી પાડીને તે ગયો.

જતાં જતાં તે લલકારતો હતો. આકાશમાં જાણે વરત નાંખતો હોય ને ઉત્તર માગતો હોય એવું એ લલકારતો હતો. ગેખના પડદા એને બોલડે ડોલતા. પ્રવંળ સૂરે એ લલકારતો હતો:

અમે પરદેશી પાન, વાના વળૂંધ્યાં આવિયાં.

તે ગયો.

પનિહારીનું પાણી યે ન પીધું ને વટેમાર્ગું વંગડાની વાટે વળ્યો.

હથેળીમાં ફૂલ રમે એમ એ વગડાની હથેળીમાં રમતો જતો. પ્રમદાના દષ્ટિકિરણનો દોર, ગગનાંગણમાં ઉડતો પલંગ જેમ દોરને આકર્ષતો ઉડે ને ઉડે ને આકર્ષે એમ, પાછળ પાછળ આકર્ષાતો ગયો. વગડો વીંધીને મારગ પડેલો હતો ને વગડો વીંધીને એની નજરે પડતી. આલની આલર પાછળ એ સન્તાયો ત્યાં સૂધી એણે નિરખ્યાં જ કીધું : જાણે અક્ષુનું એક જ અંગ એને રહ્યું હતું !

પછી એણે પથરની પૂજા માંડી.

મીઠી ફૂંધને કાંઠડે કચ્છારેક એ એકલવાયી જતી, જઈને ખેડલું લરતી, ને એની વાટ જોતી. પણ વગડાની વાટના વટેમાર્ગું ગયા પાછા વળ્યા છે વિરલા જ.

મીઠી ફૂંધને કાંઠડે ગોપિકા ગણગણતી તે સાંઝે ગામ સાંભળતું; વગડો એક જ શ્રવણસૂનો હતો.

એક વાર ગોકુળ આવજો,

ગોવિન્દરાય ! એક વાર ગોકુળ આવજો. (લોકગીત)

લોક કહે છે પન્થીની પ્રીત શી ?

ખરેખર ! પન્થી તો ઉડતી પાંખનો પડછાયો છે.

८ : श्रीगुणना तार

તારલા કંઈ તારલાને તેજમટકે મટમટે;

તે આત્મ કાં નવ સૂક્ષ્મ તત્ત્વથી આત્મના અતુકમ્પ દે?

ટેનીસન .

ઉંડા વનમાં એક નદી હતી ને નદી ઉપર કાળી લમ્બર
છાયા ડોલતી. નદીનાં પાણી, મૃત્યુજલ જેવાં, એ છાયા
કરતાં ચે કાળાં હતાં.

એ છાયા એક શામળા વૃક્ષની હતી. એ વૃક્ષ ફરતું
ઘેરી લીલાશનું ઘુમ્મટઆચ્છાદન હતું. એમાંનાં પુષ્પ ને
પાંદડાંઓમાં કંઈ વિરલ સન્ધિકા રમતી.

વૃક્ષ નીચે એક વીણા હતી. વીણા ઉપર વિશાળ ડા-
ળીઓના ફણુગા ઢળેલા હતા, અને આકાશના નીલા ઘેર
જેવો ઘુમ્મટ રચતા. એ વીણા કંઈ ડાળીઓથી લટકતી તે
કોઈ કહી શકતું નહિ. પણ ઉંચા સોનેરી ઘાસનાં શ્વેત
ન્હાનકડાં ફૂલોમાં તે હિંડોળા ખાતી. આલના થંભ જે
શોધી કહાડતાં તહેમને તે વીણાની ખીંટી જડતી.

કેટલીક વેળા વીણા નદી પર થઈ સરસરતા વાયુના-
લના ગીતના પ્રતિરવ શુંજતી, અને આખું વન એ ધ્રુવ-

સંગીતથી ગાજી ઉઠતું. પણ ઘણી યે વાર નદી જ્યહારે સુષુપ્ત હોય, પંખીઓ ઉડી ગયાં હોય, વાયુખાલ વિશમ્યાં હોય ત્યહારે તે વીણા પોતાનું એકલ ને અકલ સંગીત ગાતી અને વન એ વિશે કંઈ જાણતું નહિ. છતાં એવી વેળાએ એનેરી ઘાસમાંનાં ન્હાનકડાં ફૂલ કંઈક તેજથી કાન્ત થતાં ને છાનાં છાનાં પરિમલ વેરતાં.

વીણા ગાતી તહેનું કારણ કારણવાદીઓથી કળાતું નહિ. પણ પંખીડાં ને વાયુખાલ કરતાં વીણા વધારે ગાતી.

આ બધું એક ઉંડા ઉંડા વનમાં બનતું—ઘણને પાણી પાતા ને ફહોતા એવા એક નદીકાંઠે થતું. ગોપવૃન્દ એ સંગીત સાનન્દ સાંભળતું, કારણ કે તે કૃષ્ણસખા હતા. બાલતેજ ભર્યા રહવારે ને છાયાછવરાયા રહાંજસમયે તહેમના આત્માઓ ત્યહાં નિત્યે ને નિત્યે સંગીતપૂર્ણ થતા. પણ વાઘ મૃત્યૂચ્છ્વાસ ટહોરતા કે ચન્દ્રતેજમાં નદી કાન્તિમતી થતી એ મધ્યાહને કે મધ્યરાત્રીએ ગોપકુલ ત્યહાં આવતું નહિ.

એક વેળા રહાંજનો સમય હતો ને વન ઉપર સૂર્ય-રાજ વિરામતો.

નદી ઉપર છાયાઓના પટ પડ્યા હતા ને એ છાયા-પટોને નદીની લહરીઓ હિન્દોળા નાંખતી.

સુવર્ણતેજમાં પક્ષીઓ પાછાં માળે આવતાં અને ઉંચાં ઉંચાં પત્રગુચ્છોમાંના ઝીણકા માળાઓમાં માદાઓ પોતાનાં પ્રિય આત્મજોનાં સેવન કરતી. તે વેળા વીણા આછાં—અતિ આછેરાં શોકગીત ગાતી હતી.

એક વેળા વેલીમાંના પુષ્પદ્રારમાં થઇને ત્યાં એક સુન્દરી આવી. એની આંખો, રાતાં કમળ સમી, ભીની ને રાતી હતી. એના હાથમાં એક બાળક હતું તે ચન્દ્રકૂલના જેવું નીરવ હતું.

વીણાએ વધારે કોમલ ને વધારે શોકચ્ચસ્ત સૂર છેડયા. તારાલયું વ્યોમ વાંધીને કેા સ્વર્ગસ્થ પ્રીતમનો આત્મા પૃથ્વીવાસિની પ્રિયતમાના ઉરમાં કંઈક પ્રેમગીત ગુંજારે એથી યે એ ગીત કોમળ ને કરૂણ હતું.

કૂલોમાં થઇને તે સુન્દરી નદીતીરે ગઈ. ઉંચે પાંદડાં-ઓ પણ ત્યારે માળાઓને વીંટી સ્થિર ઉભાં.

તે બોલી : ‘મહારા આત્માની આંખ ! આલની વિશાળી શાખાઓ નીચે મહારે બીજું કોઈ નહોતું.’

અને તે માતાએ નિજના ન્હાનકડા બાળકડાના વદન-કૂલડાને ચુંબન કીધું, પણ બાળકડાએ ગુલાબી સ્મિત ફરકીને ઉત્તર આપ્યો નહિ. આવે આવેના પ્રદેશોમાંથી ઉતરતા કેા એક તેજકિરણે એના ગૌર બાળલલાટને તેજ-સ્વી કીધું.

માતાએ તે તેજકિરણ ચુમ્બી લીધું ને આત્માને તેજપૂર્ણ કીધો.

‘મહારા હૈયાની કલા ! મહારા પ્રેમના છેલ્લા અંશ ! જા, તારા પિતા પાસે પાછું જા.’

તે માતા નદી ઉપર નમી. તહેના ટપકતા અશ્રુબિન્દુ-ઓએ ઉંડા પ્રશાન્ત નદીજલની લહરીઓને જાગૃત કીધી.

એની આંગળીઓ પાણીને અડકી. તત્ક્ષણ બાળકને પાછું ખેંચી લીધું ને નદીથી દૂર જઈને ઉભી. નદીનાં જળ તહેને મૃત્યુજળ જેવાં વિકાળ લાંઘ્યાં. વાઘના મૃત્યુદ્ધવાસની છાયા જલ ઉપર ડોલતી દીડી.

‘મહારે મૃત્યુમૂર્તિ નહોતી જોવી; માટે ચિતા તણ જળસમાધિ આપવા અંહી આવી. શું? ત્યાં જાઓ ત્યાં મૃત્યુ સન્મુખ ખડું છે?’

મીંચાયેલી નયનકળીઓને માતાએ વળી વળીને ચુંબન કીધાં, ઉપર અશ્રુજલ છાંટ્યાં, તોય તે ઉઘડ્યાં નહિ. માતાની ઉછળતી છાતી ઉપર બાળકની સુવર્ણલટો-માંથી સરિતજલનાં બિન્દુ ટપકતાં હતાં. તે ત્યાં જ સમાતાં ને માતાનું હૈયું ભીંજવતાં ને ભરતાં

વીણા વધારે ને વધારે સુકોમળ વાગતી.

‘જા, મહારા બહાલા ! સ્વર્ગને ખારણે તહારા પિતા તહારી વાટ જૂવે છે.’

ઘાસ ઉપરથી એ ઉઠી ને નદીની કિનાર ઉપર આવી. મૃત્યુશામળી નદી વહતી હતી.

નદી ઉપર તે નમી. ક્ષિતિજપાણે કે વાદળી ઉપર અન્દ્રકિરણો શુક્રતારાને ઝીલી રહ્યાં હોય એવા બાળકઝીલ્યા આરસહાથ માતાએ લાંબાવ્યા. તે નમી ને વીણાનું રુદન-ગીત વન વીંધી વહી રહ્યું. નદી ઉપરની શામળી છાયાઓ. એ ધ્રુવ ઉઠી ને આકાશોમાંથી સૂર્યે તેજ સમેટી લીધું.

વીણા ગીત ગાતી, પણ તારોનો સૂરસંવાદ ન હતો.

તે પાંછી વળી-બાળક વિનાની માતા જળઓઘ ઉપરથી પાંછી વળી. નીલઘેરા વૃક્ષના પોલા ધુમ્મટથી ત્હેની દષ્ટિ ભરાઇ ગઇ. ત્હેની દષ્ટિશૂન્ય આંખો સૂરની સ્વરભૂતિઓ નિરખતી : એટલી સ્થિર અને એકાગ્ર એણે દષ્ટિ માંડી હતી. વીણાનો સ્વરભંગ અન્તરમાં અથડાતો, ન ગમતો; પણ તે બાણતી ન્હોતી કે શાથી.

આવતા કે જતા અગમ્યના ઓળા જેવાં વીણા ગીત ગાતી.

તે દષ્ટિ માંડી રહી : સોનવર્ણાં ઘાસ ને ત્હિમનાં ફૂલ-તારકેા ઉપર થઇને ફર-ફરનાં વનમાં એ અનિમિષ દષ્ટિ માંડી રહી. પણ સ્વરભંગથી ભરેલા, વૃક્ષ નીચે લટકતા, ધુમ્મટ વિના કાંઈ ત્હેણે દીઠું નહિ.

‘ એ તો ભ્રમણા ’ કહી એણે મન વાળ્યું.

તે વિચારશૂન્ય હતી : એના અન્તરજલમાંથી વિચાર-લહરીઓ આથમી ગઇ હતી. એનો આત્મા સૃષ્ટિનો ન્હોતો રહ્યો. ગીતની શુદ્ધઓમાં, વીણાના સ્વરખંડિત શુન્બરમાં તે વિચરતો. હૃદયભાવમાં તે જીવતી, પણ તે મહેલોમાં એ ચીરા પડ્યા હતા.

‘ પ્રિયે ! ’ કહીને કોઈ બોલાવે છે એવું એણે સાંભળ્યું. આઘે-આઘેના અદ્રશ્ય સાગરના મર્મર જેવો એ ધ્વનિ આવતો, ને વીણાના સ્વરભંગમાં ભળી જતો.

એવે વેલીપડદાનાં પાંદડાંઓએ માર્ગ કીધો ને ઘાસનાં ફૂલડાં નમવા લાગ્યાં. દુનિયામાંથી નદી ભણી એક ગોપ આવતો હતો.

વૃક્ષોનાં પાંદડાંઓમાં અન્ધકાર હતો, પણ ક્ષિતિજની પાછળ રજતધવળ તેજકિરણો રમતાં.

ધીરે ધીરે રાત્રી ઉતરી ને ઘટ્ટ થઇ. ધીરે ધીરે ચન્દ્ર ઉગ્યો ને રાત્રીને આછી કીધી. પૃથ્વીના અન્ધકાર ને આ-લનાં રહસ્ય અજવાળતાં ચન્દ્રતેજ વચ્ચે મૃત્યુશામળી નદી તેજવર્ણી વિલસતી.

એવે આવેની કેકિલાના આછેરા ટહુકાર સમે ધીરે-અતિ ધીરે કલરવ થયો. પણ કેકિલકુલ તો ત્યહારે નિદ્રા-લીન હતું. એ તો વીણાનું મંબુલતમ સંગીત હતું. આત્મા એ સાંભળતા, પણ જડનાં થડિયાનું વન એ વિશે કંઈ જાણતું નહિ.

પુષ્પો ઉપર, પુષ્પોમાં મૂંછિત ગોપ ઉપર, ને મૂંછિત ગોપના અખંડ જાગૃત આત્મામાં એ વીણાનો કલરવ ઝમતો હતો.

જગત શૂન્યસુખ ઉભું હતું.

કંઈક વારે ગોપની મૂર્છા વળી. મહાસાગરના તળિ-યેથી તેજમાં આવતા મનુષ્યની પેઠે તહેણે પોતાની ફરતું નવું તેજ રમતું દીઠું.

ઝાડ નીચે અન્ધકારમાં ચન્દ્રનાં કિરણચાંદલિયા તરતા હતા. નદીમાંથી નીકળી ચન્દ્રમાને અડતો એક તેજકૂવારો ઉડતો હતો. એ તેજકૂવારામાંથી ઉડતાં છાંટણાં જેવા ગગનમંડળે તારલિયા વેરાતા. ઉપર કાળી ઝાલરો ઝૂમતી.

એ સહુ એક ઉંડા ઉંડા વનમાં થતું, પણ વન એ કાંઈ જાણતું નહિ.

આત્માની ફરફર સમું આસપાસ ચમકતું વીણાગાનનું માધુર્ય, ઉપર ચન્દનીનાં ફેરાં, સન્મુખ નાચતો સહસ્રધારાનો તેજકુવારો, સહુ માથે તગતગતો કોટિચક્રવર્તી ગગનચન્દરવો : ત્હેમનો પ્રભાવ ગોપપ્રાણમાં વાયુ સમો સંચરતો. માનવી શ્વાસોચ્છવાસ લે છે પણ જાણતો નથી : એમ એ ગોપ પણ એ કાંઈ જાણતો નહિ.

એના અન્તરમાં રમરણો ઉછળતાં, આંખમાં ભૂતકાળ રમતો, મુખડે આયુષ્ય ઉચ્ચરતાં.

૧

મ્હેં પ્રેમ કીધો પ્રાણું શું, ને પ્રાણુ પોષ્યો પ્રેમથી;
રમું છું હજી પ્રિયપ્રેમનાં તેજે, ભલે પ્રિય અહિ નથી.
મ્હેં શ્રેય વાંછ્યું પ્રેમીનું; ને શ્રેય જે પ્રિય વાંછતી,
તે શ્રેય-મુજ અન્તર ચીરી પણ-પામી ગઈ સ્વર્ગે સતી.
નિજ આત્મને સુખ હો-ન હો, પ્રિયઆત્મને સુખ વાંછવાં
એ પ્રેમનો સિદ્ધાન્ત : પ્રિયને અર્પ સુખ પ્રભુ! નવનવાં.
પ્રિય જે સુહાગી આત્મનો સહવાસ મનમાં ઝંખતી,
એ આત્મ સંગે ભોગવો સુખ ચિરસ્થાયી શીલવતી.
રમું છું હજી પ્રિયપ્રેમમાં, ને પ્રાણુ પોષું છું પ્રેમથી;
પ્રતિપ્રેમ પ્રિયનો વાંછવો કંઈ પ્રેમમાર્ગે એ નથી.

અને તે ગોપ તેજકુવારા લણી આલતો હતો ત્ય્હારે ત્હેની પોતાની છાયા ત્હેનાં પગલાંમાં અથડાતી.

પ્રિયનું પરમ શ્રેય સંતત એ મહારૂં ધ્યેય;
મહારે એ જ મોક્ષમન્ત્ર પ્રિયનો પ્રિયનો,
એ નિત્યપ્રભાવતીનો.

હૃદય-હૃદયગાને, વીણા-વીણાના પ્રદાને
જીવવું જીવન મહારે પ્રિયનું પ્રિયનું,
એ રમ્ય પ્રભાવતીનું.

પ્રભુ-પ્રભુની કલાઓ, પ્રેમલક્ષિતનાં વિધાનો,
મહારે સહુ એ મૂર્તિઓ પ્રિયની પ્રિયની,
એ પુણ્યપ્રભાવતીની.

સમર્પુ વિશુદ્ધ કરી સદા રસથાળે ભરી
સકળ અન્તરભાવ પ્રિયને પ્રિયને,
એ પૂજ્ય પ્રભાવતીને.

વૃક્ષમાળા વટાવી એ ચાલ્યો. મૃત્યુશાળી સરિતાના
લટકિયાડમાં એ આબ્યો. ઉપરથી ચન્દ્રનાં કિરણો એને
અભિષેક કરતાં.

સ્વર્ગનાં અદ્ભુત સંગીતથી વીણા ધીમી ધીમી વાગતી.

જળ ઉપર જૂલતાં ફૂલડાં એ ગોપે ખસેડ્યાં, ને
જલતીરે જઈ બેઠો. પાછું વાળી તહેણે વીણા ભણી જોયું.
વીણા વધારે ધીમું ધીમું ગાતી ને ગોપના આત્મતન્તુઓમાં
એના અનુકર્ય જાગ્યા. ધીમેશથી-એના કાને ચ ન સાંભળ્યું
એવું ધીમેશથી એ ગણગણ્યો : ‘ મહારૂં હૃદય. ’

પહેલાં તો જળ શું એણે રમત માંડી. પછી જળમાં કંઈક શોધતો હોય એવી જળમાં એણે અંગુલીઓ પડેલી. અને પછી—અને પછી અન્તે એણે એ મૃત્યુશામળી સરિતાનાં જળનાં તેજ પીધાં. ક્ષણેક જળપટ સાગ્યું ને અળસજ્યું; ઉપર નમતા ઘાસનાં ફૂલડાંમાં જલલહરીઓ આવી ને શમી ગઈ.

એ આખી રાત્રી નદી ઉપર ચન્દ્રનાં કિરણો રમતાં, તેજપુવારો સહસ્રધારાઓ ફેંકતો અજવાળાં ઉડાવતો. વીણા પણ દુનિયા પારના કલખોલ ખેલતી.

આ બધું ઉંડા ઉંડા વનમાં થતું. જ્યાં ધણુને પાણી પાય છે ને ફૂલે છે એ નદીકાંઠે આ સહુ બનતું. જૂનાં થડિયાંનું વન એ બાણતું નહિ. આંખું આંખું તારલા તે જોતા, સહમજતા, ને નયન મટમટાવતા.

મધરાતે ઘોર વાયુ વાયો ને જગત ફરિયાદ કરતું હોય એવી ઘોર ગર્જના કરી ગયો. મંડી દુનિયાના ખોલ હતા, આત્માને એ અથડાતા ને પૂછતા કે

સતી પાછળ એ સતો થયો તો પરમેશ્વરે મૂંઝાસેને કે એ પ્રીતમની એક પ્રિયાને સ્વર્ગમાં એ શી રીતે બેઠી આપવી ?

૯ : અંજનશલાકા

અથવા

સંતી કે સુન્દરી ?

‘સંસારનો આજનો આદર્શ કિયો ?—સતી કે સુન્દરી ?’

અમે બે મિત્રો એક કન્યામહાવિદ્યાલયના વાર્ષિકોત્સવમાં જતા હતા.

મહે' કહ્યું : ‘અઢારમી સદીનો હજી રહ્યો. સતીઓ થતી બંધ કર્યે સૈકો થવા આવ્યો. વીસમી સદીમાં તહારે નરમેધ પૂજવા છે ?’

‘ખ્રીસ્તીઓનાં દેવજો પૃથ્વી ઉપર કેટલાં હશે ?’ એણે પૂછ્યું.

‘તહારી તો બુદ્ધિનું બજાર એટલે અપ્રસ્તુતના પ્રશ્નો. વાત કરતાં વગડે દોડે ! તહારા પ્રશ્નને ને વાલતી વાતને લેવાદેવા શી છે ?’

‘પણ કહે તો ખરો કે ખ્રીસ્તી દેવજો કેટલાંક છે દુનિયામાં ?’ એ હઠે ચઢડ્યો.

‘હશે-લાખ હશે, બે લાખ હશે.’

‘યૂરોપઅમેરિકામાં ગામડાં ને નગરો એટલાં દેવજો તો ખરાં ને ?’

‘ હા સ્તો. એથી ગમણું, પણ એાછું નહિ. ’

‘ મહારા વીસમી સદીના આરાધક ! ઉતાવળા મા થાવ. પૃથ્વી ઉપરના પાંચ લાખ ખ્રીસ્તી દેવળોમાં આજે એ નર-મેધની આરાધના થાય છે. મેકેલે તો નાસ્તિક હતો ને એન્ટિકને એના પાશ ચડડયા’તા. એન્ટિક ઇશૂનો દિલોબન આરાધક હોત તો અમારી એ ઇશૂડીઓને ન અવરોધત. એન્ટિકનો કાયદો એટલે સતીત્વનો અવરોધ. સાચા ખ્રિસ્ત-લક્ષ્મી સતીને નરમેધ ન લાખે. ’

‘ પણ એકસો વર્ષ થયાં આરણું દેવાયે. આજ શું છે એનું ? ’

‘ આજ એ છે કે સતીની લાવનાને બદલે સુન્દરીની લાવના આપણા સંસારે ચક્રવર્તી થઈ એનું એ પરવ. ’

‘ પણ જગત એથી આગળ વધ્યું કે પાછળ પડ્યું ? ’

‘ તું એક ઉત્તર આપે તો હું એનો ઉત્તર આપું. ’

‘ પૂછે ત્યારે ઉત્તર આપું કે પૂછ્યા પડેલાં ? ’

‘ કહે ત્યારે. Moral-નૈતિક લાવનાઓના વિકાસથી જગત આગળ વધે કે સૌન્દર્યની લાવનાઓના વિકાસથી ? ’

‘ બન્નેયથી. ’

‘ એ નિશ્ચિત ઉત્તર નથી. માનવીની ચક્રવર્તી લાવના કઈ ? પુણ્યની કે સૌન્દર્યની ? ’

‘ મહે ઉત્તર આપ્યો : હવે ત્યારે વારો. ’

‘ ફિલસુફીને નહિ લાખું, ઉત્તરમાં ઇતિહાસ કહું. ’

બેન્ટિકનો કાયદો થયા પછી ધીમે ધીમે સંસારને સિંહા-
સનેથી સતીની લાવનાને પદબ્રષ્ટ કરીને સુન્દરીની લાવના
ચક્રવર્તી થઈ.’

એટલામાં સુન્દરતાના શણગાર સજેલી સુન્દરી સમું
શણગારેલું કન્યાવિદ્યામન્દિર આવી પહોચ્યું.

ખારણામાં જ અધિષ્ઠાત્રીએ અમને સત્કાર્યા. એમનો
શક્ષો આજ ઓર હતો. પાણીથી ન્હાય ને નીતરે એમ
સૌન્દર્યથી એ જાણે નહાતાં ને નીતરતાં હતાં.

મહે પૂછ્યું : ‘એ સતી છે કે સુન્દરી ? હજી કુંવારાં
તો છે.’

‘હવે છાલ છોડ ને ઉત્સવને માણ.’

‘જે : આજ તો યૂરોપમાં એલું છે કે રાજાની વહુ
તે રાણી બરી, પણ રાણીનો વર તે રાજા નહિ.’

‘એટલે ?’

‘એટલે એ કે મહેતાજીની પત્ની શાળાના ઉત્સવમાં
મહાલે; પણ મહેતીજીને વર હોય તો કોઈક ખૂણાને શો-
લાવી મહેતીજીને માણતી નિહાળી રહે.’

અમે શાળામન્દિરમાં ગયા. સભાગૃહમાં પણ સુન્દરતા
ચક્રવર્તી હતી.

‘પણ આજ આટલો યુવકવર્ગ ક્યાંથી ? બાળાઓનું
પ્રદર્શન તો, મુખ્યત્વે, હેમની માતાઓ કને હોયને ?’

‘યુવતિઓ પરણવાની તો છે યુવકોને ને ? એટલે
યુવકસંઘને નહોતર્યો છે આજ. રહી જતા’તા એમણે માગી
માગીને નહોતરાં લીધાં.’

નાટકગ્રહના જેવું કંઈક સભાગૃહ રચ્યું હતું. વચ્ચે રંગભૂમિ સમું તખત હતું, ફરતાં સભાજન હતાં.

એ ન્હાની બાળાઓએ નાન્દી ગાઈ. સભાઓમાં નાન્દી ગાવાનું ન્હાનકડી બાળાઓને કેમ સોંપાય છે ?

લોક કુતૂહલદષ્ટિએ જોઈ રહ્યું હતું.

પછી આવ્યો સંવાદ, સરસ્વતી ને લક્ષ્મીનો. પેલો સંસ્કૃત શ્લોક લક્ષ્મીજીએ છટાથી ગાયો કે ત્હારો ભક્ત મહારા પિતાને પી ગયો. ત્હારા આરાધકે મહારા પતિને છાતીમાં લાત મારી. વિ. સરસ્વતીએ પોતાની દલીલો સાન્નિવક્તાથી ઉચ્ચારી. નિર્ણય ન થયો; એટલે વિધાત્રી દેવી અદ્વરથી ઉતર્યા. રંગરંગનાં અજવાળાં એમનાં ઉપર વરસાવવામાં આવ્યાં : જાણે ઇન્દ્રધનુષ્યની ડાળખીએ લટકી ઉતરતાં ન હોય ! એમણે નિર્ધાર ઉચ્ચાર્યો કે શ્રમ છતાં સિદ્ધિ વિધિદેવને હાથ છે.

ને પછી આવ્યો ગરબો. એ સાંભળવાને ને જોવાને યુવકમંડળ આવ્યું હતું. હવે તો ગરબો સાંભળવાનો એટલો જ જોવાનો હોય છે.

સહુને જાણે જગાડવાને હોય એમ નરઘાં ઉપર થાપ પડી ને પછી રહી ગઈ. આજનો ગરબો જલતરંગ સાથે ઝીલવાનો હતો.

સભાગૃહ ચિત્રવત્ બની રહ્યું.

ધૂધરિયાળા રૂપાના રાસડાંડિયા લઈને ઝીલનારીઓ આવી. એમને પગને ઠમકે ધરતી ધ્રુજતી.

દીવાળીમાં દીવા કરે એમ સભાજનોની આંખડીઓમાં દીવા પ્રગટયા.

શ્રી નટવર વસન્ત થેઠ થેઠ નાચી રહ્યો.

ભોરલીને શબ્દે ગરબો ઉપડ્યો. જલતરંગની ઘંટ-ડીઓ ગુંજારવ કરતી.

નાચી રહ્યો, જગ નચાવી રહ્યો;

શ્રી નટવર વસન્ત થેઠ થેઠ નાચી રહ્યો.

ગરબો કહેતો કે જગત આખું નાચતું. ત્યહારે સભાજનો કાંઈ જગત બહાર નહોતા બેઠા. હવાઈઓ છૂટે એમ કામણવણી નયનકિરણો દિશદિશમાંથી ઉડતાં હતાં.

રહેં કહ્યું : એક અંજનશલાઝા આમની આંખોમાં આંજવી જોઈએ. આંખોમાં આંખનિર્મળી છાંટે.

એણે કહ્યું : હા; દુનિયાના Scientists ની પરિષદ ભર એટલે એ શોધી કહાડે.

કોયલ મધુર ભોરલી બની, નાચે નટવર કહાન.

અમારી સન્મુખની ધરતી જાણે રત્નોની ખાણ હોય ને અમે ખાણીખાણીને મંહીથી રત્નો કહાડતા હોઈએ એમ અમે દ્રષ્ટિખાણે ધરતીને જોતરતા.

એણે કહ્યું : ‘ ધર્મમન્દિરની છાયામાં ઉત્સવો ઉજવાતા ત્યહારે કંઈકે મર્યાદા ધર્મધ્વજની રહેતી હશે ખરી ને ? ’

રહેં કહ્યું : ‘ એ ધજાની છાયા જેટલી. સુંદરતા

અકેવર્તી થાય એટલે જગત બાણે હિન્ડોળે ચડે : નાવડું બાણે મોબાંમાં ડાલે. સંસારશાસ્ત્રની દષ્ટિએ મહને તો એક જ ભૂલ લાગે છે : પુણ્યભાવનાની પદભ્રષ્ટતા ને સૌન્દર્યભાવનાની સર્વોપરિતા.’

‘સુન્દરતા નહિ, ત્યહારે સર્વોપરી શું?’

‘સૃષ્ટિમાં સર્વોપરી પુણ્ય ને પ્રભુ. એ લોપાય એવાં શિશુઓ કે સંસાર ન હોય. કન્યાશાળાઓમાં આજ સતીનું નહિ, સુન્દરીનું આદર્શ આરાધાય છે.’

‘આસપાસ જૂવો. આપણી પુરૂષોની આંખ સુન્દરીને વાંછે છે કે સતીને? પુરૂષની આંખ વાંછે છે તે કન્યાશાળા આપે છે.’

‘એટલે જ કહ્યુંને કે પુરૂષની આંખડીને અંજશ-લાકા આંજવી જોઈએ-આંખનિર્મળી છાંટવી જોઈએ.’

‘ભરજે જગતના Scientistsની પરિષદ, ને શોધજે એ આંખનિર્મળી. મહાફ આલે તો એન્ટિકનો કાયદો રદ કરાવું કે સતીઓ પાછી અવતરે.’

‘મહાફ આલે તો હું તો એવો કાયદો કરાવું કે સ્વેચ્છાથી સતીઓ ચે ભલે થાય ને સ્વેચ્છાથી સતા ચે ભલે થાય. પછી જોઈ દ્યો પરીક્ષા નર ને નારની!’

અમે બન્ને હસી પડયા; કારણ કે અમારામાંથી એકેયનું ચાલવાનું હતું જ નહિ-એ વિદ્યામન્દિરમાં, સંસારમાં કે સામ્રાજ્યમાં.

૧૦ : હું તો નિરાશ થઈ

હું તો તે દિવસે નિરાશ થઈને આવી.

કોર્ટમાં જેમ ચોર ને ડાકું ને ગુનેહગારો આવે છે એમ દવાખાને તાવલા પડવાળા કુદરતના ગુનેહગારો આવે છે. કોર્ટમાં સાચો કોક ફરકે, એમ દવાખાને સાલો કોક ફરકે. મહારૂં દવાખાનું પણ અપવાદરૂપ ન હતું, એટલે મહારૂં ત્યાં જે નિરંતર કુદરતના ગુનેહગારો દેખાતા.

તેથી કુદરતના કોડીલા નિરખવાના મહેને કોડ હતા.

ઉકરડા ઉખેળનાર કે દેવમંદિરે દર્શન કરવા જાય એ ભાવથી હું ભાષણ સાંભળવા ગઈ હતી.

ભાષણકારની ખ્યાતિ રસદેવની હતી. લોક એને રસનો દૂવારો કહેતા. માસિકોમાં એની છબિલી છબિઓ છપાતી; વાર્ષિકોમાં એની લયલામજનૂનની વાર્તાઓ આવતી; મેનકા લાલારૂપ મસ્તાની લેડી હેમિલ્ટનને નાયકા સ્થાપી એણે કાદંબરીઓ લખી હતી.

નરનારના કુદરતરચ્યા આકર્ષણશાસ્ત્રનો એ આચાર્ય મનાતો. Sex relationsના Scienceને એ આવતી સદીનું Science કહેતો.

એના ભક્તો કહેતા કે વીસમી સદીમાં જાણે ખાલી-સમી સદીનો એ મહાપુરૂષ અવતર્યો હતો.

એ કહેતો કે સ્ત્રીઓ સૌન્દર્યભૂતિઓ છે; ને લોકોત્તર રમણીયતાને સુંદરીઓ ઝીલે છે એટલું પૌરૂષમુદ્રાળા પુરૂષો

ઝીલતા નથી. તેથી સ્ત્રીમંડળોમાં વ્યાખ્યાનો કરવાનો એને પક્ષપાત હતો.

એ રસિકવરને જોવાને ને સાંભળવાને હું તો સ્ત્રીમંડળમાં ગઈ હતી.

વિષય ખરેખર! રસિક હતો : એક દેહની બે પાંખો. ને ભાષણકર્તા રસિકવર હતા : ઇતિહાસઘડતા પ્રેમનાં નાટક-વાર્તાઓના કર્તા. એ રસિકતા મહને આકર્ષી ગઈ હતી.

પણ હું નિરાશ થઈને પાછી આવી.

લોક હોય તેથી ડાહ્યા દેખાવા કેમ મથતા હશે ?

સભાગૃહ જવાહીરોથી ઝળહળતું હતું. કાનખુટ્ટીના હીરાઓની જાણે નયનખુટ્ટીના હીરાઓ સ્પર્ધા કરતા. સાડીઓના-રંગો તો જાણે સન્ધ્યાકાળનાં સોનેરી વાદળાં. ચોળીમાંનું ઇન્દ્રધનુષ્ય ત્યાં એક જ ન હતું. મોરની ખોલેલી કલામાં માંડેલાં હોય છે એટએટલાં ઇન્દ્રધનુષ્યો ચોળીઓમાં રમતાં, લીલીની લાંબી પાંદડીઓ ઢળતી હોય એવી કરપાંદડીઓ ઢળેલી હતી.

અને ફૂલડાં વચ્ચે માળી એવો એ રસમાળી સ્ત્રીમંડળમાં શોભતો.

દાયકાઓ પૂર્વે એક વેળા પ્રિન્સ રણજિતને ક્રિકેટ ખેલતા જોવા હું ગઈ હતી. અંગલેથી જાણે પ્રિન્સ રણજિત દ્રઢ નિશ્ચય કરીને જ આવ્યા હોય કે વીસ હજારની માનવ-મેદનીને આજ નિરાશ કરવી છે એમ બન્ને ય દાવમાં એમણે પ્રહારો ચીતર્યું. તે દહાડે થઈ હતી એવી આજે હું નિરાશ થઈને પાછી આવી.

આજ બાણે એમને નવી કીર્તિ કમાવી હોય એમ લાગ્યું.

પ્રૌઢતાને પગલે એ પધાર્યા, પણ ગાંભીર્ય એમને શોભતું નહોતું. થનગનતો ઘોડો હાથીની ચાલે બાણે આજ ચાલતો હતો.

નિત્યના ઉજળાં એ આજ કાળા ભાસતા. નિત્યના હાસ્યરેખાળા એમની આજ રૂદ્રમુદ્રા હતી.

એ અકસ્માત ન હતો, નિર્ણયની દૃઢતા હતી.

રસિકવર આજ હાહ્યાહમરા દીસતા.

એ ઉઠ્યા. પ્રમુખના ટેબલ ઉપર બાણે અક્ષર કોરેલા હોય ને એ વાંચી વાંચીને વ્યાખ્યાન ઉચ્ચરતા હોય એમ આંખ ટેબલ ઉપર જ ચોટેલી હતી: બાણે આસપાસ નય-નઅળખામણાં જ એકઠાં મળ્યાં ન હોય.

સ્ત્રીસ્વભાવ જ-કોણ બાણે શાથી?—પણ એવો છે કે નફ્ફટને નભાવી લે, લાબાળને નભાવી લેતો નથી.

હું ને મહારી સહિયરો તો નિરાશ થયાં.

અમે તો ધાર્યું હતું કે વાઢળીને વિમાને ખેસાડીને ક્રિયા-ક્રિયા આસ્માનમાં ધૂમાવશે. અમે માન્યું હતું કે કેવી કેવી દિશાઓની કુંભે ઉઘાડીને અન્દરતું ખેંચાવશે. પણ એમણે તો આજ પાંખ ભીડી દીધી હતી, ને ફૂંચીઓ ઘેર મૂકી આવ્યા હતા.

પૃથ્વીથી પર એ ઉડતા જ નહિ.

એમણે તો આજ હોપણનાં દક્ષતર ખોલ્યાં હતાં.

ભાષણ આરંભ્યુ. દેશદેશના દરવાજા એ ઠોકી આવ્યા. સાગર ઓળંગ્યા, યુગયુગ ધૂમી વળ્યા. કાશ્મીરની કુંજો દાખવી, શીરાબના ગુલઝાર વર્ણવ્યા, દીલ્હીના રંગભુવનો ખડા કીધા. રસ પડે એવું એવું ઘણું રસિકવરે કહ્યું. પણ—પણ છેલ્લેલેલે ધળડકો વાળ્યો.

અમે માન્યું 'તું' કે કેવાં કે નન્દનવન હવે ઉપસંહારમાં ચીતરશે : કેવાં કે પરીઓના મહેલ ઉભા કરશે ને મંદીના દેવદેવાંગનાઓના અલકાના ખેલ દેખાડશે.

એમણે તો શાસ્ત્ર ઉઘાડ્યાં.

રાજ ને રાજ મેડિકલ કોલેજમાં અમે ભણતાં એ જ એમના ભાષણનો ઉપસંહાર હતો.

All women are physiologically the same. What men desire of their women friends is the joy of psychological pleasures.

મહેને થયું કે આ તો રસિકવર બોલે છે કે એના-ટોમીના પ્રોફેસર ?

હું તો તે દિવસે નિરાશ થઈને પાછી આવી. ને મહારા જેવીઓ કંઈ કંઈ નિરાશ થઈને ગઈ હશે.

અમે કેટલીક સહિયરો તો અમારા સ્ત્રીમંડળમાં દરખાસ્ત લાવવાનાં છીએ કે આયન્દે ભાષણકર્તાની આમન્ત્રણ પત્રિકામાં એક ફૂટનોટ છપાવવી કે 'જેવા છો એવા દેખાવું હોય તો જ ભાષણ કરવા આવજો.'

પુરુષો કેવી ગંભીર ભૂલ ખાય છે ? અમ જેવીઓને તે ડહાપણના દરિયા નોંધ્યો છીએ ? કે રસિકવર ?

११ : प्रहस्यारी

તેં શ્રદ્ધાચારી હતા.

વસ્તી વચ્ચે દેવમન્દિર હતું ને એ દેવમન્દિરમાં તે રહેતા. રહેવારે ને રહાંજરે નગરમાર્ગો ઉપર થઈ નદીએ તે ન્હાવા જતા ત્યહારે ભરવસ્તીમાં એની આંખે ઉંચી થતી કોઈએ દીઠી નથી; નગરમાર્ગો ઉપર એનું પોપચું ચે ફરકતાં કોઈએ જોયું નથી.

બાલ સૂર્ય સમી એની કાન્તિ હતી; ધ્રુવ તારલા જેવાં નયનો હતાં; આરસની છાટો જેવાં અંગ હતાં. ફૂલમાંથી સુગન્ધ સ્પુરે એવી એના અંગ-અંગમાંથી સાધુતા ફેરતી.

નગરના સાધુઓ એની વન્દનાએ આવતા. કોઈ વન્દે એથી સવાયું નમીને એ વન્દતા. લોક ચરણવન્દનાએ આવતાં; પોતે રહામી લોકની ચરણવન્દના લેતા ને જનતાને એમ શરમાવતા. દર્શને આવતાં તહેમને એ કહેતા કે દર્શન તો પરસ્પરનાં છે.

ધન એને ધરાતું નહિ. એ કહેતા સંન્યાસીને સોનું એ અંગારા છે, અડકે એનો સંન્યાસ ઢાઝે. ફળફૂલ લોક ધરતું તે સહુ એ બાળકોને બહેંચી આપતા. એની ઉદારતા અઢળક હતી. લોક કહેતા એના માહળિયામાં જાદુ છે.

સૂતરના શ્વેત દોરે પરોવેલું એક ત્રાંખાનું માદળિયું એને હેંચે લટકતું. રહવારે રહવારે એ પૂજામાં બેસતા ત્યારે દેવમૂર્તિ સંગાથે એ માદળિયું પૂજાસિંહાસને મૂકતા ને દેવ સાથે એને ચે ધૂપઆરતી ધરાવતા. શ્રી કૃષ્ણને કૌસ્તુભ મણિ હતો એથી ચે એનું ત્રાંખામાદળિયું એને મહામૂલું હતું. માદળિયાને એ પોતાના પ્રાણની કળિકા માનતા.

તે સૂર્યોપાસક હતા; ગાયત્રી જપતા. એનો ધર્મોપદેશ એક જ સૂત્રમાં સમાતોઃ અન્ધારાં ઉતારે ને અજવાળાં ઓઢો.

૨

નગરનું દેવમંદિર નગર વચ્ચે હતું; ને સર્વસંપ્રદાયની પંચમૂર્તિઓ મંડી પધરાવેલી હતી; તેથી સર્વ સંપ્રદાયોના સંપ્રદાયીઓની ત્યહાં મેદની જામતી.

સન્ધ્યાકાળે બાળકો મંદિરચોકમાં રમતાં. રહવારે ધર્મવાર્તા થતી તે સાંભળવાને વિદ્યદ્વજોની મંડળી જામતી. રહાંજે રહાંજે સુન્દરીઓનાં વૃન્દ દર્શને આવતાં ને દેવચોકમાં બાળાઓ રાસડા લેતી. પરવની તિથિએ ને પૂર્ણિમાએ પૂર્ણિમાએ પૃથ્વીઉતરી પૂર્ણિમા સરિખડી સુન્દરીઓનાં સૌન્દર્યની મંદિરમાં ભરતી ઉછળતી. જ્યાં જ્યાં સૂર્ય, ત્યાં ત્યાં અજવાળાં; એમ જ્યાં જ્યાં દેવત્વ, ત્યાં ત્યાં સૌન્દર્ય; એ તો દેવત્વના ને સૌન્દર્યના ન્યાય-શાસ્ત્રનું સૂત્ર છે ને ?

મન્દિરચોકમાં સીતારામની સતીઓ ગાતી, શવજની
જોગણી ભજન બોલતી, કૃષ્ણવેલી મીરાંઓ એ કચ્છારેક
કચ્છારેક નાચતી.

ભાવની ભક્તિમાં ભક્તજન નાવડાં જેવાં ડોલતાં.

દસે દિશાવાસી દેવો એ સુણતા, ઝીલતા, સત્કારતા.

૩

નવરાત્રીના ઉત્સવની એ છેલ્લી રાત્રી હતી.

શરદની ચન્દનીએ મન્દિરચોકમાં સરોવર ભર્યા હતાં,
ને એ ચન્દનીનાં છબ્બછબિયાં પાણીમાં બાળાઓ પાય ઘોતી.
દેવનાં દૂધ ઢોળાયાં હોય એવી ચન્દની ઢોળાઈ હતી.

એક તો રાસડાઓની ઝાકમ ઝડીઓ, ખીજો નૃત્યનો
હિંડોલ, ત્રીજી કવિતાની રસછોળ, ચોથું ચન્દનીનું ચન્દન-
ઘેન, પાંચમું રજનીની રંજનકીડાઃ એમ પંચામૃત પ્રાણી
પ્રાણીને પ્રમદાઓ મદદેલી થતી હતી.

એ એક મુગ્ધા હતી. આવતી વસન્તમાં એનાં લક્ષ
થવાનાં હતાં. બાલિકાઓનો સંગ તજી યુવતિસંઘમાં હવે
તે ફરતી થઈ હતી.

કળી ઉઘડીને કૂલ થાય એ પૂર્વે પાંખડીઓ ઉઘડું
ઉઘડું કરે એવી એની અંગની ને આત્માની ઋતુ હતી.
સંસાર જોવાને એના ઉરની આંખડીઓ ઉઘડું ઉઘડું
થતી, એના અંગની પાંખો ઉડુ ઉડુ થતી. ઉગતા યૌવ-
નના ઉપકાળની એ ઋતુ હતી.

એની કળીની પાંદડીઓ ઉઘાડવાને સહિયરો એને અડપલાં કરતી. કોઈક એના કુંપળપાથર્યાં સમા પાલવને જેઁચતું, કોઈક એના કમળ શા વદનદેશે જલકણ છાંટતું, કોઈક એના લાગ્યદેશે બિન્દી કરતું. એના મૃણાલ શા હાથને સહુ આંપતું, એના કદળીદળ શા વાંસાને સહુ પંપાળતું. એને અડકવું સહુ યુવતિસંઘને ગમતું: જાણે તે સૌન્દર્યનો પારસમણિ ન હોય, ને એને અડકવે જાણે સહુનાં અંગ સૌન્દર્યનાં ઘડાઈ જતાં ન હોય !

સમીપ આવતા સંસારને તે નિરખવા મથતી, નવ-સ્થિતિઓ કદપતી, આશાઓ બાંધતી. જાહુના કે મહેલનાં દ્વાર ઉઘાડવાનાં હોય ને મંહીથી જાહુગરનાં દર્શન થવાનાં હોય એવા અદ્ભુત કે કોડ કદપી કદપી રસજાહુગરનાં ને રસજાહુગરના મહેલનાં તે સ્વપ્નાંઓ જોતી.

તે તિથિએ તો તારલાઓમાં ચન્દ્રમાની પેઠે સખી-ઓમાં તે રમતી.

પરસેવો વળ્યે સહિયરો એને પંખો નાંખ્યા શુ કરતી. એથી તો અંગારા સળગીને જ્વાળાઓ સરજતી. આપવીતી ને પરવીતી ખરી-ખોટી કંઈ કંઈ અનુભવકથનીઓ કહી કહી જોખનજૂલંતી સહિયરો એને સતાવતી.

એ મુઝા હતી. એને ઉચ્ચાર ન આવડતા. મુંગાને સ્વપ્નાં લાધે એવાં એને સંસારસ્વપ્નાં લાધતાં.

તહોં યે ક્યારેક ઉંડી એકાન્તની કુંજમાં એનું હૈયું છલકાતું, કેઠિલા શી તે ટહુકારતી, ને સંસાર ભરી એ શબ્દ ઢોળાતો.

એની આંખમાં ચકલીઓ ઉડતી. પેલે આરે બેઠેલા ચક્રવાકને નિહાળતી આ આરાની ચક્રવાકી પ્રગટતું પ્રભાત ને સરિતાનો પટ નિહાળી રહે એવી આંખડલીએ ઉરમાં ને અંગમાંનું પ્રગટતું પ્રભાત ને આર માસનો વચમાંનો પટ તે નિહાળતી.

સહિયરો એને સાસરાની શેરીએ રમવા લઈ જતી. અને કંઈ કંઈ કહી, દર્શન કરાવી, પૂછી પૂછી મૂંઝવતી. મૌનની વાણીના અબોલ બોલ તે બોલતી ને આંખો નચાવીને ઉત્તર આપતી.

મુગ્ધાનું મૌન બોલકણીઓના બોલથી ચોગણું બોલતું.

એણે બ્રહ્મચારીને જોયા. બ્રહ્મચારીની સૂર્ય શી કાન્તિથી યજ્ઞ ને યજ્ઞિનીઓ ખીલતી. એ તેજનાં એને ક્ષણેક આકર્ષણ આવ્યાં.

મન્દિરમાં બ્રહ્મચારી પ્રદક્ષિણા કરતા હતા. પૃથ્વી સ્હામી શુક્રતારા આવે એમ તે સ્હામી મળી. આંખડીનાં ફિરણો મટમટાવ્યાં. બ્રહ્મચારીનાં નયનબાણ ધરતીને ખોતરતાં હતાં, મંહીના મણિઓ ખોજતાં હતાં.

મુગ્ધા અમૂંગાઈ, લોંઠી પડી. એને સ્હમજાયું નહિ કે એ અડોલ કેમ હતા.

પછી નવરાત્રીના ઉત્સવની એ છેલ્લી રાત્રી આવી, ને એણે છેલ્લો રાસ ઉપાડ્યો. ચન્દનીનાં ફેરાં ઝીલતાં ઝીલતાં ને અંગનાં આછેરાં અંચળ ઉછાળતાં ઉછાળતાં એણે રાસ ગાયો ને એજ વિધે સહિયરસંઘે એ ઝીલ્યો.

આસોના આ તે ઉભસ ?

કે જીંદગીનાં અજવાળિયાં રે ?

ફૂલમાં ચન્દની છલકાય એમ સહિયરોની આંખડી-
ઓમાં ચન્દની છલકાતી. પોતપોતાની અગાસીમાંનાં અજવાળાં
પેખે એમ સહુએ નિજનિજની જીંદગીનાં અજવાળાં દીઠાં.

ચન્દ્રમા યે જાણે સાંભળવાને ઘડીક થંભી ગયો ભાસ્યો.
નગરલોકની ભરતી તો એમર જનકોટ રચી-ઘેરો ઘાલીને
ઉભી હતી. બ્રહ્મચારી યે ઘડીક મન્દિરમાંથી મંડપપાળે
આવીને ઉભા; અને ગીતશબ્દો જ્યાં આથમી જતા ત્યાં
ક્ષિતિજપાળે ને ક્ષિતિજપાળની પાછળ નિહાળી રહ્યા. અન્ત-
રમાંના ને આસમાનમાંના ગીતપડઘા બ્રહ્મચારી સાંભળતા.

જીંદગીની ચન્દની જેવી ચન્દની ખીલી હતી.

ચન્દ્રિકામાં ઉડતી ચકોરીઓ જેવી કેટલીક રાસ-
રમણીઓની દ્રષ્ટિઓ અન્તરિક્ષમાં ઉડતી. સોળપાંખડી
ખીલેલા કમળ સરખી એ એક મહઘેલી જાજરમાન ચતુરા
હતી. મદોન્મત મેના શી એની દ્રષ્ટિ મન્દિરના મુગટ સમા
બ્રહ્મચારી ઉપર પડી. પુરુષનું પુરુષાતન મૂર્તરૂપે ખડું
નિરખી સુન્દરીનું હૈયું હિલોળે ચડીયું. તે પછી એનું આંગ
રાસને હિન્ડોળે અજળ ઝૂલવા માંડ્યું. યૌવનને આંગણે
પગ મૂકતી, સોળ-સોળ વસન્ત તરી ઉતરેલી, તે મન્દિરની
માલણની પુત્રી હતી.

હુનિયાને ચક્રે ચડાવતી કંઈ કંઈ યુવતિઓ નવરા-
ત્રીની એ રાત્રીએ પોતે જ ચક્રે ચડી હતી.

મન્દિરની વાડીમાં એક ચંપાનું ઝાડ હતું. બ્રહ્મચારી એ ચંપાના ઝાડ નીચે પોઢતા.

કુંજની ઘટા ઘેરી હતી ને વચ્ચે ન્હાનકંઠો કુંડ હતો. કુંડ ફરતી ચાર-ચાર સ્થાનની પુરાણી સ્ફટિક ચો-કીઓ હતી. કુંડના કાંઠાની સ્ફટિક ચોકીની દહેરીમાં આજે એ બ્રહ્મચારી સૂતા હતા.

ચોકીઓમાં રાતનાં અન્ધારાંઅજવાળાં આવી રમતાં.

મધરાતનો અન્દ્રમા આભમાં લટકતો હતો.

આગલી રાતે અદ્ભુતો નિરખ્યાં હતાં તહેમનાં ચિન્તન-ચગડોળે બ્રહ્મચારી ચડડયા હતા, એટલે મધરાત થયે પણ હજી ઉંઘ્યા ન હતા. પડતી રાતનાં દર્શનોનું પુનર્દર્શન કરતા, કુંડમાંના તરવરતા તારાઓ ગણતા, આકાશના અન્દેરી પડદાઓની પાછળનું અણુદીકું નિહાળતા બ્રહ્મચારી પડયા હતા. સ્મરણપ્રસંગોની પૃથક્કરણપાંખડીઓ છૂટી પાડતા પાડતા મધરાતે એ તે જાગતા હતા.

મન્દિરઆરતીના ઘંટારવ પેઠે એક જ પ્રશ્નટંકાર એમના હૈયામાં ગાજતો; માનવી શું એકપંખાળો જ રહેશે ? રસિકતાની ને પવિત્રતાની બે પાંખે ઉડતા પંખીરાજ કેમ વિરલા છે જગતમાં ?

સંસારપ્રશ્નો સહમજવા કપરા છે, સંસારપ્રશ્નોના ઉકેલ એથી થે કપરા છે. પણ આત્માના પ્રશ્નો તો સૌથી કપરા છે.

સરિતાના તાગ ઘણાંએ લીધા છે. સાગરના તાગ

૧૦૧

❀ ચીમનસિંહ મ ગજદાસ ત્રયલક્ય ❀
શુભસતી સહિત

કોઈકે ચે લીધા છે. આસ્માનના તાગ લે તે આત્મપ્રશ્નોના ઉકેલ ઉકેલે.

એ કપરા પ્રશ્નોનો ઉકેલ ઉકેલતા અહ્મચારીજી પડ્યા હતા. ઉપર ચન્દ્રમાં ચન્દ્રની ઢોળતો ને પત્રજૂમણો ચમ્રમર ઢોળતો. નીચે કુંડનાં જળ એમની છળિ ઝીલતાં.

લોક કહે છે:

પહેલે પહોરે સખ કોઈ જાગે, બીજે પહોરે ભોગી;
ત્રીજે પહોરે તસ્કર જાગે, ચોથે પહોરે જોગી.

રાત્રીનો એ ત્રીજો પ્રહર મંડાતો હતો.

ચન્દ્ર નમ્યો ને દહેરીના છત્રની છાયા ઓસરી. અહ્મચારીના વદનચન્દ્રે ચન્દ્રની ચન્દ્રિકા પ્રકાશી રહી.

દહેરીને પગથારે એવે એક છાયા પડી ને ઉડી ગઈ. અહ્મચારીએ ધાર્યું ચન્દ્રનીમાં ઉડતી ચન્દ્રઘેલી ચકોરીનો પડછાયો હશે.

ફૂલભારે લચી જતી ફૂલછોડની ડાળી લાંબરી આવ્યે નમે ને પાછી ઉપડે એવી ક્ષણેક એ છાયા પડીને ઉડી ગઈ. ન દીઠા જેવું અહ્મચારીની દષ્ટિએ એ દીકું, ન વિચાર્યો જેવું અહ્મચારીના દિલે વિચાર્યું.

ચોકીના સ્થંભનો એક એકલવાયો છાયાસ્થંભ દહેરીની વચ્ચે પડતો. યાકીના ત્રણ સ્થંભના ત્રણ છાયાસ્થંભો કુંડનાં પગથિયાં ઉપર પડતા, ને નહાનકડો તરખોળિયો રચતા.

નીરવ પગલે ચન્દ્રકિરણો પાંદડાંઓનાં ઝૂમખાંઓમાં
રમતાં ને જગતને રમાડતાં.

કુંડપાળે સૂનકાર ઢોળાતો.

દહેરીમાંની એ એકલવાઈ સ્થંભછાયા લક્ષ્મીધાંદંપતી
સમી ઘડીક પછી સળેડ થઈ; ને ક્ષણેક પછી ત્રિશૂળના
ત્રણ ફણુગા એ સ્થંભછાયામાંથી ઉગી નીકળ્યા. બીલીપત્ર
સમી છાયાસ્થંભની ત્રણ પાંખડીઓ સ્ફટિક દહેરીના
ચોકમાં પડતી.

બ્રહ્મચારી ચમક્યા કે આજે ચમત્કારોની રાત્રી
છે કે શું ?

આંખો ચોળી, પૂરી ઉઘાડી; નિદ્રાની છાયા તન્દ્રાને ચ
ત્યાગી. ભેયું તો વચ્ચે મોરલાનો કલગીસોહન્ટો કંઠ ને
પડખે રતનજડી એ પાંખો પ્રસરેલી દીડી.

નજર ઠરાવી નિરખ્યું તો સોળે શણુગાર સળેલી એ
સુંદરીઓ સ્ફટિકસ્થંભને એ પડખે એ પાંખો સમી ઉભી હતી.

બ્રહ્મચારી સફળા ઉઠ્યા. વીજળી એ ધીરી વહે છે:
એથી એ વેગવન્તા ભાવે પ્રથમે તો એવું કદખ્યું કે મત-
તપથી—બ્રહ્મચર્યના સંયમથી પ્રસન્ન થઈને નવરાત્રીની છેલ્લી
રાત્રીએ ભદ્રકાળી ને મહાકાળી, એ બિરદાળી ભોગમાયાઓ,
જાણે બિરદ આપવાને પધારી હોય ને !

એમાંથી એક છાયા બોલી: બીજી અબોલ હતી.
મોતીને દાણે દાણે જ્યોત અબકે એમ એને બોલે બોલે
વિલાસના વણે અબકતા.

‘એ તો અમે છીએ. કોઈ દિવસ નહિ ને આજે
અમારા રાસ સાંભળવાને મન્દિરપાળે આવી ઉભા ત્યહારનું
સુખનું મરકલડું દીઠું: એનાં નહોતર્યા આવ્યાં છીએ.’

બ્રહ્મચારીએ એને ઓળખી. મન્દિરની નવી માળણની
એ પુત્રી હતી. નવી માળણ રસિયેણ હતી ને તેથી નવા
પંથે જૂની ભાવિક માળણને રજા આપી નવી માળણને
રાખી હતી. ‘બધા ફેરફાર કંઈ સુધારા નથી હોતા’ એવું
આ થયું હતું.

મા જેવી પુત્રી હતી. સકલ લલિત કલાઓમાં તે
પારંગત હતી. એના રાસની હલકની, એની પૂરી રંધાળીની,
એની ભરી ફૂલમંડળીની નગરના રસિલા યુવકસંઘમાં ઘણી
ઘણી વાતો ચર્ચાતી.

‘અત્યહારે કયાંથી? શું બેઠ્યો છીએ?’

‘તહાં પ્રહ્મચર્ય. જૂવો, સાથે પ્રહ્મચારિણી છે:’
કહી સંગાથી સહિયરને આગળ ધક્કેલી. અપ્રોલ, ઉંડું
ઉંડું થતી, જીવનપંખિણી એ પેલી મુઘ્ધા હતી. ‘એને
તો હું દર્શને લાવી હતી: ચન્દનીમાં ચન્દ્રરાજનાં દર્શને.’

વયે તે સોળ વર્ષની યૌવના હતી, પણ અનુભવે તે
છત્રીસ વર્ષની પ્રૌઢા હતી.

‘તહાં મહાઈ સર્વસ્વ માગો છો:’ બ્રહ્મચારીએ કહ્યું.

‘તહાં તો સહુને સર્વસ્વ આપો છો. કાંઈ એ સંઘરો
છો કય્હાં જે?’ નવમાળણની પેલી અખાવલી કુંવરી ખેલી.

અણકદબ્યા આ નવસંસારદર્શને મુઘ્ધા તો ડઘાઈ જ ગઈ હતી. એકલવાયી સારસી સમી હૈયું ભૂલીને દર્શનમૂર્છામાં તે ઉભી હતી.

ધમધમ કરતી, સુંદરીના ધૂધરિયાળા ચરણાની સુકુમાર રમઝટે ગાજતી, રાત્રી રાણી આ અદ્ભુતો નિહાળતી નિહાળતી પ્રહ્લાંડવનની ચન્દનીમાં વિહરતી હતી. કેટલાંકને સાંભળવે આશ્ચર્ય થશે: પણ આવાં આવાં કંઈ કંઈ આશ્ચર્યો રાત્રી રાણી નિત્યે ને નિત્યે નિરખે છે ને હૈયામાં સંચે છે. રાત્રી રાણીના વિશાળા હૃદયભંડાર કચ્છારે ચ ભે ઉઘડે તો જગત એક વેળા તો મોહમૂર્છાથી ચે વડેરી આશ્ચર્યમૂર્છામાં પડે.

તારાઓ ચે આઘેના સૂર્ય છે. સૂર્ય સમા એ કેમ ઝળહળતા નથી ? ને ઝંખવાય છે ? કારણ એ પણ કેમ ન હોય કે રાત્રી રાણીના અન્તર્લેખ વાંચી-વાંચીને એ ઝંખવાતા હોય ?

‘બાળાઓ ! જાવ. આ તો પ્રહ્લચારીની ફહેરી છે.’

એ શબ્દે ક્ષણેક ચન્દની ચે થરથરી.

‘આ ચે પ્રહ્લચારિણી છે, માટે પ્રહ્લચારીની ફહેરીએ પધારી છે.’ એ કલારસિયેણુ યુવતિ ઉચ્ચરી.

એ તો નહાસી જ ગઈ: મુંગી, અખોલ, કંઈ-કંઈ હૈયાછેળો ઉછાળતી, પાંખો જેવો પાલવડો ઉડાડતી એ મુઘ્ધા તો નહાસી જ છૂટી. ક્રોધ કે તિરસ્કાર કરવા કાજે ચે એને આ પ્રસંગ અનુગતો લાગ્યો. એનાં સંસારનાં સ્વપ્ન નિરાળાં હતાં.

‘તહો તો સંસાર માગો છો: આ બ્રહ્મચારીની હાલો છે.’ કહી બ્રહ્મચારી છલંગ ભરીને કુંડના શીતળ જળમાં જઈ પડ્યા.

એ જળ ઉપર ચન્દનીનાં અમૃત તરતાં હતાં.

પાછળ જળમાં ફેલી પડવા ક્ષણેક તો માળણપુત્રીએ કચ્છ કર્યો: પરાજય એને એવો ડંખ્યો. પણ પછી ફરીથી વિમાસ્યું. હૈયું ઢીલું પડી ગયું, નિર્ણય ઓગળી ગયો, પૂર ઉતરી ગયું, અને મન્દિરને મંડપે દશેરાની દેવસ્વારીનો રથ શણગારવાને તે સિધાવી.

ચોકમાં ચન્દનીની પાટલીઓ વૃક્ષઘટાના છાયાપાટે માંડેલી હતી. જાણે ગણી-ગણીને એ પાટલીઓએ પગલાં માંડતાં, માંડતાં તે ગણગણતી:

‘એ બ્રહ્મચારી નથી, પરણેલા છે. કહે છે કે ત્રાંખા-પંતરાના માદળિયામાં મૂર્તિ છે-એમની વહુની.’

ચોકમાં ચન્દની છલકાતી ભરાઈ હતી: મન્દિર-ચોકમાં ચન્દનીનું સરોવર ભરાયું હતું. મંડી એ પાચ ઘોતી જતી હતી.

‘ખરેખર ! બ્રહ્મચારી કોઈકના પ્રેમમાં છે: પ્રેમમાં છે માટે જ અચળ ને અડોલ છે. મોહ તો રૂપનો ખરીદો સરદાર છે; પ્રેમ ચક્રવર્તી રાજવી છે.’

ગગને ચઢીને જગત નિહાળતો ચન્દ્રમા એક આ સુણતો હતો.

૧૨ : સતીનાં ચિંતાકાન્ડ

(વીસમી સદીની ગુજરાતીની એક નવાનકી કાદંબરી)

ગિરિછાયામાં

શુજરાતના ગિરિવરોમાં એ ઉછરતી હતી. નિત્યનિત્ય ગિરિરાજનાં દર્શન કરીકરીને એનો આત્મા ગિરિરાજ શો અચલ ને અડોલ ઘડાતો હતો.

લોકવાણવિજ્ઞાત તે અંગળ વાયુલહરી ન હતી; કે તહેનો મનોનિગ્રહ ક્ષણક્ષણ પલટાતી પેલી વીજળી જેવો યે ન હતો. ઉજળી દૂધ જેવી, પણ તે આરસની ભૂતિ હતી. વજને યે વીંધે એવો હીરાકણી શો એનો આત્મન્મણિ હતો.

ગિરિશૃંગે કચ્છારેક તે ઘૂમતી ત્યહારે આકાશી ભાવનાઓ એના આત્મામાં ઉભરાતી. સુવર્ણરેખાનાં તીર્થજલમાં નહાવા જતી ત્યહાં પવિત્રતા એના આત્માને પોષતી. કાળવાને ધરે જલખેડલું લેઈ જલ ભરવા જતી ત્યહારે તહેને કાલોઽસ્મિ ની ભવ્યતા વધાવતી. વનવાડીઓમાં મથૂરી શી એ વિચરતી ત્યહાં હરિની સૌન્દર્યલીલા એને શણગારતી.

ફૂલપાંખડી જેવી સુંદર તે હતી એટલું જ નહિ; દેવપુષ્પ સમી સદ્ભાવનાની સુગન્ધભરી તે હતી એટલું જ નહિ; કુદરતની કલિકા જેવી રસમહેકન્તી ત્યહારે તે હતી એટલું જ નહિ; તે શુજર કુમારિકા પવિત્રતાની પ્રતિમા ને કૌમારની સુકુમારતાની પરમ તારલી હતી.

કો ધન્ય ઘડીએ જગતમાં અવતરે છે, એવી, દેવક-
ન્યકા શી, એ ગુર્જરકન્યકા હતી. અમરતાના ફૂલ સમી
એ ખીલતી હતી.

આપણા ગુજરાતની એ આત્મવાન કુંવરી હતી.

૨

પાટનગરીમાં

પછી તહેની મ્હોટી ખેતનનાં લગ્ન થયાં: ને પર્વતશૃંગો
ને વનવાડીઓ, તીર્થ ને તીર્થજલ મૂકી ખેતને ઘેર પાટ-
નગરીની ચાંદનીમાં જઈને તે વસી: જાણે વનની વેલને
નગરખોળે રાંપી.

નહાનેરી સાળીઓને ખેતનેવીઓ કેવા કેવા લાડ લડાવે
છે એ તો ઘણાંઓએ દીકું છે. આપણા જ દેશમાં એવું
હાય છે એમે નથી.

એ નહાનેરી સાળીમાં ખેતનેવી નિજ પત્નીનું રમતિયાળ
રસસ્વતન્ત્ર બાલસ્વરૂપ નિરખે છે; ને વૈષ્ણવો બાલમુકુન્દને
પૂજાઅર્ચાથી લાડ લડાવે છે એમ નિજ પત્નીની નહાનકડી
પ્રતિમાને-એ નિજ બાલમુકુન્દનીઓને પોતે લાડ લડાવે છે
એમ જાણ્યે-અજાણ્યે ઊંડા અન્તરમાં પ્રતિઓ સહમજે છે.

એ લાડકોડ પૂરવામાં જેટલી પવિત્રતા જળવાય કે
ન જળવાય એટલું એ નહાનેરી સાળીઓનું જીવન પવિત્ર કે
અપવિત્ર નીવડે છે. આરાં જલ છંટાય તો મીઠી વેલ
કચ્છાંથી ઉગે?

નહાનેરી ખડેનનાથી નિરાળો એ રસિકડો સંબંધ જ એવો ચોર છે.

એ પાપસંભવના અનુભવભયથી લડકીને ખ્રીસ્તી ધર્મે સાળીને પરણવાનો ધર્મનિષેધ કદાચ ઉચ્ચાર્યો હોય.

તે હવે વનમહાલતી મયૂરી મટી ગઈ; હવે તે પાટ-નગરની વાછડી સમી ઘૂમતી.

સોના શીંગડીઓ ને રૂપા અંઝર નગરજનો વાછડીને ખેરાવે, ને ઝમઝમ ઝમકાર કરતી રાજમાર્ગે તે સંચરે, એવી સોનારૂપાની આછીઆછેરી ટશરો એને અંગે ઉગી નીકળી. રાજનગરીના રાજમાર્ગોની ચન્દનીમાં અજળ ચમકારા ચમકાવતી ને અંઝર ઝમકાવતી તે સંચરવા લાગી.

થોડુંક નિશાળે જતી; થોડુંક ઘરકામ કરતી; થોડુંક દેવદર્શને જતી; થોડુંક ફરવાને વિચરતી: એમ લાડકોડમાં એ ઉછરતી હતી.

એના પુસ્તકિયા લણતરનો લંડાર તો વધુ ન ભરાયો; -પુસ્તકિયા લણતરની સનાતન કીમતે કેટલીક? -પણ એના આત્માના લણતરનો લંડાર અજળ ને ઉભરાતો ભરાયો.

એની જન્મવર્ણી સુંદરતાને કલાના આપ બેઠા, ને અંબોડલે અખંડ ફૂલવેણી રહી. એની વનવર્ણી આઠણીએ સોનલા કેર ઉગી; એના વાડીવર્ણી ચણિયાને રૂપેરી ઝીકની જૂલ જૂલી રહી; એના કોયલ શા કંઠમાં રાસ ને એના કિરણમંડલ શા કરમાં ચિત્ર ખીલી ઉઠ્યાં. ગુજરાતની ભવ્ય કુદરતને ધાવેલો એનો આત્મન હવે કલાસંયમમાં ગોઠવાવા લાગ્યો.

તેના વનરોપની ફૂલકયારીઓ રચાતી હતી.

ને એના ખડનેવીને ત્યાં આવતા કોક રસમાળી એને
રસજલની ઝારીઓ છાંટી જતા.

એમ વનની મટી વાડીની વેલી એ બની.

૩

કાશીપુરીમાં

ને પછી ?

તે પછી જીવનના નાટકનો પડદો ઉપડ્યો ત્યારે-ઓહો !
આ તો ગંગાજીનો ઘાટ ! આ તો કાશીવિશ્વેશ્વરનું પૃથ્વી-
પૂજ્ય મન્દિર ! કોટીધ્વજ કે ચક્રવર્તી-અંહિયાં તો સારી
જનતાનાં શિર ઝૂકી પડે !

હા, એ વિશ્વવિખ્યાત વારાણસી : પાંડવો ને દ્રૌપદીજીની
પદ્મધૂલિથી પુણ્યવન્તી, હરિશ્ચન્દ્ર તારામતી ને બાલ રાહિ-
તના રમરણસુગન્ધોથી આજે એ મહેકતી પૃથ્વીપ્રાચીન એ
વારાણસી. બુદ્ધ ભગવાનના સ્તુપ ત્યાં છે; શંકર ભગવા-
નના દિગ્વિજય, મેઘાડંબર શા, ત્યાં ગાળ્યા હતા. આજે
તો કેટલાંક પુણ્યને બદલે પાપના પોટલા એ તીર્થભૂમિ-
માંથી બાંધી લાવે છે; ને આંખો મીંચી વિચરે ત્યાંનાં
પુણ્યવન્તાંને પિછાનતાં એ નથી. તો એ ભારતનાં પુણ્ય ને
પવિત્રતાના ઓઘ સમી, પાપીઓનાં કંઈ કંઈ પાપ ને અ-
પવિત્રતાઓ ઘોઘ અન્યને ન અડકે માટે હૈયાદોડમાં
સંઘરી સાગરમાં પધરાવવા જતી, પતિતપાવની, પુનિત-

કલ્યાણિની, ગંગા મૈયા યુગ-યુગથી જ્યાં વહે છે એ જ એ વારાણસી.

હા, સંસારભારત્રયામાં ભારતવાસીઓનો વિસામો તે વારાણસી. પુણ્યની એ સૌન્દર્યવૈદને તો ત્યાં અદકેરાં અમૃત છંટાયાં.

ત્યાં એનાં લક્ષ થયાં હતાં, ને ત્યાં તે સાસરવાસે ગઈ હતી. શ્રી હરિને ત્યાં લક્ષ્મીજી પધારે એમ એની આત્મલક્ષ્મી પતિને લક્ષ્મીધામે પધારી હતી.

વારાણસીના એક ધર્મનિષ્ઠ ને ધનાઢ્ય કુટુંબના પુત્રરત્ન સંગાથે એનાં લક્ષ થયાં હતાં: એટલે એ શીલ-ભૂતિ સૌભાગ્યવતી એ જગત્તીર્થને ઉછંગે જઈ બેઠી હતી.

પણ મન્દાકિનીને આરે કલ્યાણક સુખભોગ તો દેવ-દેવીઓ ધડીક જ માણે છે, ને પછી ક્ષોણે પુણ્યે મૃત્યુલોકે વિશન્તિ. એમ સુખભોગને સ્વર્ગઘાટે ધડીક તે આવીને બેઠાં.

સુખ ને ધન તો સદાયનાં અંચળ છે, ને આજે વીસમી સદીમાં તો વિશેષતઃ. કોઈના ચે નથી રહ્યા, ને એના ચે સુખના દિવસો સદાના ન રહ્યા.

દેશાવરમાં એના સસરાજી બહેપાર બેડતા. વારાણસીના ચૌટામાં એમની ધન ને શાખ ભરી દુકાન હતી. વડલાની શાખાઓ જેવા એમના આડતિયા હતા; વડાલાની ઘેર ગાંભીર ઘટા સરખડી એમની પ્રતિષ્ઠા હતી.

વડલા નીચે મંડાયેલી પરળ જેવી એમના ચે સદા-વ્રતની ધર્મપરળ હતી.

પણ વાવાઝોડું થાય, ને વાંદરાં કૂટે, ને ડાળો ભાગે,
 ને પરળના ગોળા કૂટે: એમ વહેપારનું એક વાવાઝોડું
 વાયું, ને એ આંધીમાં એ ધર્મપ્રતિષ્ઠાળો વડેલો ઉખડો
 પડ્યો. પરળનાં પાણી ઢોળાઈ ગયાં, વહેપારની વડવાઈઓ
 સંકેલી લેવી પડી. હવેલીમાંનાં ભયો ટાંકાં ઉદ્દેશતાં એ
 દહેણિયાતોનાં ટોળે ટોળાં ધર્મદારેથી ખૂટ્યાં નહિ.

કેઈને એ ધર્મદારેથી-આ ભવના કે પરભવના-
 દહેણિયાતોની જમાત કદી એ ખૂટી છે? અધર્મદારે એક
 પણ દહેણિયાતને ઉલેટ્યો કદી એ દીઠો છે?

ને વારાણસીના તો એ નિત્યઅનુભવ છે. ‘ધર્મ-
 નિષ્ઠની કસોટી’ એ તો બાણે આ જગત્નગરીના જેવો એ
 ધર્મનગરીનો સુદ્રાલેખ છે.

એને એ સાસરવાસેથી ધનની વિજળીના દીવાના ઝળ-
 કાટ કાળખળે સહસા હોલવાઈ ગયા.

સુખની વસન્ત શમણું થઈ ગઈ, ને પછી વિતન-
 કની વર્ષા ખેટી.

૪

મહાકાળેચરની તપસ્વિની

તે સુખ કાળે નહોતી જન્મી, સેવા કાળે જન્મી હતી.
 સુખના પાઠ સોહેલા છે, દુઃખના પાઠ દોહેલા છે;
 ને એ બન્ને ય પાઠ સહુ જગતવાસીએ શીખવાના છે.

બાળપણમાં માળાપની સેવા કીધી; કૌમારમાં બહેન-

જહનેવીની સેવા કીધી; યૌવનમાં સ્વામીને માણવાને નહિ પણ સેવવાને તે માળવાના રણપગથાર વચ્ચે આવી બેઠી.

સ્વામીને સેવતી, ને મહંકાળેશ્વરને પ્રાર્થતી, તે જીવન-મેઘના અમૃતછાંટાની આશાઆંખડીએ દિશાઓને નિહાળતી.

મધ્યદેશના રેતાળ રણમાં દંપતી જઈ રહ્યાં હતાં. લક્ષ્મણપતિ દંપતી ત્યહારે ગરીબનાં ચે ગરીબ જેવાં હતાં.

એ શિપ્રાને આરે સુદામાજી રહી ગયા હતા, કૃષ્ણ ભગવાન ભણી ગયા હતા, ભતૃંહરિ માણી-ને ખોઈ ગયા હતા, વિક્રમદેવ આર્ય જાહોજલાલીનાં વીરત્વ ને પરદુઃખ-ભંજકતા ઝળહળાવી ગયા હતા, કાલિદાસ મેઘદૂત ને શકુન્તલાનાં સુખદુઃખ, જગતનાં સુખદુઃખ જેટલી જ અમર-તાથી, ગાઈ ગયા હતા.

એમનાં પુણ્યજીવનની અમર કવિતા ગાવાને પુણ્ય-ધર્મીલો કેા ગુર્જર શબ્દસ્વામી હજી જન્મે ત્યહારે ખરે.

સુખદુઃખની અમર સરિતાને આરે સુખની લહરીઓ વટાવી દુઃખનાં વમળો વચ્ચે તે દંપતી બેઠાં હતાં.

વસન્તની ખહાર જેવી એમની યૌવનવાડી હિલોળા લેતી હતી. જીવનની વસન્તતિથિઓમાં સુખદુઃખની સના-તન સરિતાને ઘાટે તે બેઠાં હતાં.

સરખટના માળાની પેઠે એમનો કુલવ્યાપાર ભાગી પડ્યો; વહી જતાં પૂરની પેઠે એમના લક્ષ્મીભંડાર ઠલ-વાઈ ગયા. બહાણુ ડૂબ્યા જેવી પિતાજીની ને કુલની અવ-હશા નિરખી પતિના સુકુમાર આત્માને આઘાત વાગ્યો.

હતો, ને તહેને ક્ષય થયો હતો. માળવાનાં સુષ્કાં હવા-
પાણીમાં, અક્રીણ ને કપાસનાં ખેતરો વચ્ચે, દાકતરી સલા-
હથી તેઓ આવી વસ્યાં હતાં.

એ રાંધતી, તે જમતો; એ પાણી ભરી લાવતી, તે
પીતો; એ પ્રભુને વિનવતી, તે સૂર પૂરતો.

સીતા ને રામ જેવાં તે એકાન્તવાસી હતાં; એમની
પંચવટીના એકાન્તવાસમાં લક્ષ્મણજીનો એ સહયોગ ન હતો.

આથમ્યા બાપોર રાત્રિ પડ્યા વિના કદી એ પાછા
પ્રભાત થઈ ઉગ્યા છે ?

એમનું એ જીવનખેડલું કૂટયું તે પાછું સ્વર્ગમાં સન્ધાયું.

શિપ્રાના ઘાટશિકરો એમની કરમાયેલી કુંપળોને
ફરીથી ખિલાવી શક્યા નહિ, કે મહંકાળેશ્વરની ધૂપ-
આરતીઓ એમના આથમ્યા પરિમલને પાછી પમરાવી
શકી નહિ.

એ મોગરો ને મોગરાની વેલ તો સદાનાં કરમાઈને પડ્યાં.

માળવાના રણમાં માસેક માંડ વીત્યો હશે. યૌવનમાં
ખડુધા બને છે એમ એ ક્ષયે (Galloping consumption)
અતિતીવ્ર ક્ષયનું રૂપ લીધું; ને શું થયું ? કે શું થાય
છે ?—સહુ એ ચિન્તવે કે સહુને એ સહમળાય એ પહેલાં
તો એની આયુષ્યસેર તૂટી ગઈ.

એક દિવસે માળવાના રણપગથાર વચ્ચે યુવતિની
હેયાશય્યા સમી ચિતા ખડકાઈ, ઉપર પિયુજી રહડયા. પછી
અગ્નિની આળ એને ઘેરી વળી. સોળ વર્ષની સૌન્દર્યભૂતિ

નવયૌવના અનિમિષ આંખે જીવનમૃત્યુની લેદાવલિનાં એ ઉઘડતાં પાનાં નિરખી રહી.

જગત્શાણુઓને નથી સહમજાયું એ એને કચ્છાંથી સહમજાય ? એની ફાટેલી આંખો ગહનતાને ગહન પ્રશ્નો પૂછતી હતી કે મૃત્યુ એટલે શું ? સ્વામીનાં આયુષ્યનો એ છેલ્લો ભડકો હતો; પત્નીની એ અણહોલવાયેલી ઝાળ હતી.

સ્વામીની ચિતા સન્મુખ એ બાલાનો આત્મા નિજ જન્મભૂમિના ગિરિવર શો દઢ થયો.

અગ્નિસામે દંપતીએ એક પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી; અગ્નિ-સામે આજ પત્નીએ બીજી પ્રતિજ્ઞા લીધી.

માળવામાં પ્રગટેલો એ નવઅગ્નિ પછી સુવર્ણરેખાને ખોળે હોલવાયો.

૫

સુવર્ણરેખાને ખોળે

અગ્નિહોત્રનો અગ્નિ આયુષ્ય સાથે હોલવાય, એમ એ નવઅગ્નિ એ એના આયુષ્ય સાથે હોલવાયો.

‘ મહારે નથી જીવવું ’ એટલું જ એનું બોલવું હતું.

માળવાના રણપગથારમાં કે વારાણસીના તીર્થઘાટે કે ગુજરાતસૌરાષ્ટ્રના સીમાડાના ખારા પાટમાં સતીની પેઠે એક જ ઉચ્ચારતી; ‘ શા માટે મહને જીવાડવા મથો છો ? મહારે હવે નથી જીવવું. ’

એકતારાનો એક તાર છેડયે બીજો તાર રણુકી ઉઠે
એમ એણે એ પતિના ક્ષયનો રણુકો ઝીલી લીધો હતો.

એ પછી તે હસી નથી; એ પછી તહેણે આનન્દવાણું
વસ્ત્ર પહેર્યું નથી.

એનું શેષ જીવન એક આખંડ લડલડતી સ્ત્રીની
ચિતા સરિખડું હતું.

એની આંખડલી આલની પાછળ જ નિહાળતી. આલની
આ બાબુની સૃષ્ટિ ત્રેને તો ભૂંસાઈ ગયેલી ભાસતી.

એ ગેબને પૂછતી. ગેબ ઘેર ઘેર હસતી ને ગહન-
તાનો ઉત્તર આપતી.

મૂક વાણે તે માનવીને પૂછતી; અજ્ઞાન-પથર શો-મા-
નવી સુંગો ઉભતો.

દેવીનાં દર્શન કરે તેમ હું ય દર્શન માત્ર કરી રહ્યો
હતોઃ મહારી એ વાગીશ્વરી ત્યહારે મહને તણ જતી હતી.

જન્મમૃત્યુના પડદા પાછળના સનાતન પ્રશ્નોના ઉત્તર-
દાતા ગહનતાના નજૂમીઓ હજી ધરતીખોળે જન્મે ત્યહારે
ખરા.

ત્યાં સૂધી તો ઉગવું ને આથમવું, અને વચ્ચેની
જીવનલીલા, એ જ આંખડલીનાં મહાસત્યો છે ને ?

છેલ્લીવેલ્લી મહેં નિરખી ત્યહારે સોરઠ ને ગુજરાતની
સીમાઓ સંગમ પામે છે ત્યાં ખારાપાટના એક સરોવરિયાના
તીરે તે વસતી હતી. જળમાં રમતાં સારસડાંને તે નિહાળતી
ને વાદળિયા આસને મૂંગા પ્રશ્ન પૂછતી કે ‘હવે ક્યહારે ?’

એનાં પગલાંમાં હાથીની દૃઢતા હતી; એનાં અંગોમાં સતીનું સત હતું; એની મુદ્રામાં સૂર્યની ઉગ્રતા હતી.

એની ઊંડી ઉતરેલી આંખોમાંથી અખંડ એ મશાલો સળગતી દેખાતી. એ એ એનાં આયુષ્યની અખંડ શઘડીઓ હતી.

એનું શેષ જીવન સતીની ચિંતા હતું.

કળીએ ને ફૂલડે ફૂલેલી લાડકોડની વસન્તવેલી જેવી જ્યાં તે એલાં ખાતી'તી, પોપટડી જેવી જ્યાં ઉડતી'તી, ને મયૂરી જેવી જ્યાં મહાલતી'તી, ને વાછરડી જેવી જ્યાં જીવનનાં અંતર અમકારતી'તી, ત્યાં આજ સંન્યાસિની સમી તે સંચરતી.

એના સંસારરંગ સઘળા ચે ઉપટી ગયા હતા.

કામ્યાણાં કર્મણાં ન્યાસં સંન્યાસં કવયો વિદુઃ.

જીર્ણ વસ્ત્રો જેવી એની જગત્કામનાઓ ઉતરી ગઈ હતી. નિષ્કામનાની તે સાક્ષાત અવતારિણી દીસતી.

પછી તો તે કાળમુખા કાળવાને કાંઠે ગઈ ને સોનરેખને ખોળે સદાયની પોઢી.

ઐહિક જીવનને એમ સંકેલી લીધું.

ગુજરાતનાં કૃષ્ણપ્રાચીન તીર્થજળ આજે ચે એની દેહ-લક્ષ્મથી પાવન થયાં છે.

રાજસતી રાણકદેવડીએ વાવેલી સતીવેલને હજી તો ત્યાં ફૂલ પ્રકુલ્લે છે.

એને ઓળખી ?

વીસમી સદીની પહેલી પચ્ચીસીનાં નરનાર ! એને ઓળખી ? એ આપણા જ યુગમાં ગુજરાતખોળે થઈ ગઈ. વીસમી સદીનાં વિલાસપૂજારીઓને સતીને ઓળખવાની નવરાશ છે કે ?

ગુજરાતના કલાકારો ! ગુજરાતના શબ્દસ્વામીઓ ! ત્હમારી પીંછીમાંથી ને ત્હમારી લેખિનીમાંથી આથી ઉલટાં ચિત્રો કેમ જન્મે છે ? ગુર્જર કુંભે હજી પુણ્યસૂની નથી થઈ, હો !

ધારાશાસ્ત્રી ! ત્હારું ન્યાયશાસન પૂજનીય છે : ત્હારી પામરતા એ સ્કંધજી લે ને સુધાર.

હાઈકોર્ટની હવેલી જેવડો ધારાશાસ્ત્રનો ઢગ થયો છે. સ્વામી સ્વર્ગવાટે સિધાવ્યે જે સતીને જીવવું નથી-જેને સ્વામીનો સંગાથ સાધવો છે, ત્હેને જીવાડણુહારા એ ગંજ-નિષેધ છે કોણ ?

શાણા સંસારશાસ્ત્રી ! પારખી લે સંસારસત્યો. ફરજિયાત વૈધવ્ય વિલાસકામિનીઓને સંસારનો જીવન જ છે; ફરજિયાત સતી થવું જિજિવિષાભાવિનીઓને સંસારનો જીવન જ છે; સંસારવિરક્ત સ્વામીતલ્લીન સતીઓને સ્વામી પાછળ ફરજિયાત જીવાડવી એ શું એથી થે ગંભીર સંસારનો જીવન નથી ?

છએક માસ એના આયુષ્યની અખંડ ચિતા જલતી જ રહી, ને તહેમાં જલ્દીને તે ખાખ થઈ.

એ સતી આપણા યુગમાં થઈ. ગુર્જર સન્નારીઓ ! એ તહેમારી સહિયર હતી.

એનો જન્મ ઈ. સ. ૧૯૦૭ માં થયો.

એનું સંસારલક્ષ ઈ. સ. ૧૯૨૨ માં થયું.

એનું સંસારવૈધવ્ય ઈ. સ. ૧૯૨૪ માં થયું.

એનું ચિતાલક્ષ ઈ. સ. ૧૯૨૫ માં ૧૮ ની વયે થયું.

એનાં સંસારલક્ષમાં હાજર રહેવાનું સૌભાગ્ય મહાદે હતું. એનાં ચિતાલક્ષ વેળા ગેરહાજર હોવાનું દુર્ભાગ્ય મહાદે હતું.

પચાશોક વર્ષ પૂર્વે ઠરેલ બુદ્ધિના આપણા એક સાક્ષરશ્રી એમના સર્વોત્તમ નાટકના મુગટમણિમાં, જાણે ભવિષ્યવાણુરૂપે, એનું નામ કોતરી ગયા છે; ને ગુર્જરકુંજ-વિખ્યાત અમરત્વ એને અર્પી ગયા છે.

ગુર્જરકુંજની આર્યાજનતા ! આ ન્હાનકંડી શી કરુણ કાદંબરી વાંગ્રી અશ્રુમોતી ખરે તો સતીને વધાવીને ખરવા દેજે, પણ શોચીશ મા.

ગુજરાત ! આ ઇતિહાસે ગુણગર્વીલો થજે. પુણ્ય ને યવિત્રતાનાં સનાતન ંહેણ વીસમી સદીના સહવાર સૂધી તો ત્હારે હૈયેથી સૂકાણું નથી.

એની જીવનકથા ઉચ્ચરે છે કે, પ્રેયસૂની ને શ્રેયસૂની પેઠે, વિલાસ ને કલ્યાણ નિરનિરાળાં છે.

૧૩ : ફૂલની ફેરમ

એ માર્ગે નગરલોક ઘણાં જતાં-આવતાં.

ચન્દનીના ંહેણુ જેવો માર્ગ ઉજળો હતો; પણ વચ્ચે વચ્ચે વૃક્ષછાયાના અન્ધકારના ઢગલા પડેલા હતા. પડછાયા શા હોત્તા એ ઢગલાઓ ખૂંદીને લોક એ ઉજળે માર્ગે ઘણાં ચે જતાં-આવતાં.

આગળ મન્દિર હતું; અને એથી ચે આગળ મૃત્યુધામ સમું દમશાન હતું. ત્યાં આકાશપાતાળની પાયરીઓ ચડતી-ઉતરતી.

૨

એ એક ચૈત્રની સન્ધ્યા હતી. ખરૂં પૂછે તો વસન્ત ઉતરતી હતી ને શ્રીષ્ઠ એસતી હતી. દિવસ ને રાત્રીની હોય છે એવી ઋતુઓની એ સન્ધ્યા હતી.

જાંઘીની ઋતુઓનો ચે ત્યારે સંગમ હતો.

વૃક્ષો પ્રકુલ્લેલાં હતાં. કોયલ બોલતી હતી. પ્રકૃતિએ સૌન્દર્યના વાઘા સજ્યા હતા.

મહારી તો તે નવજન્મની જન્મતિથિ હતી. મૃત્યુનાં ઝેર પી, એ ઝેરનાં વમન કરી, જીવનને આરે પાછો સજીવન હું આવી ઉભો.

સંસારનાં મૃત્યુ નિરખો છો એમ, ઓ સંસારીઓ !
સંસારનાં સંજીવને નિરખજો.

૩

ખાલી હૈયાનો, ખાલી મસ્તકનો, લક્ષ્યસૂનો! હું એ
લોકમાર્ગે જતો હતો. માર્ગે વૃક્ષોના પડછાયા મહારા
ઉપર પડતા ને સરી પડતા. એના ભાર મહેને લેશે લાગતા નહિ.

હૈયાસૂનાને તેજ કે છાયાના ભાર લાગતા નથી.

હું મનમસ્ત હતો: બ્રહ્મવાદીઓના જેવો તો નહિ, તહો એ
હું નિજમસ્ત હતો. કાંટાઝાંખરાં ઉખેડી કૂલખાગ રચવાની,
સંસારમાં સ્વર્ગ સ્થાપવાની, બ્રહ્માંડને ઉથલાવવાની તરંગા-
વલિ, દરિયાવમાં મોજાં ઉછળે છે એમ, મહારા અન્તરમાં
ઉછળતી. સાગર શો હું દિશાશૂન્ય ને નિજમસ્ત હતો.

સૂર્યનારાયણ અસ્તાચળે વિરાજતા. આયમતા સૂર્ય-
દેવની ઉડતી જવાળાઓની અલરપાંખોનાં તેજપીંછાંઓમાં
સુવર્ણવર્ણી કંઈ કંઈ સ્વપ્નાં હું જોતો.

નગરશણુગારનારાંઓએ વડલાની અવનીઅડતી વડ-
વાઈઓ રેપી રેપી કુંજઘટાઓ કીધી હતી ને મંહી
સુખાસનો મૂક્યાં હતાં. નગરવિહારીઓની એ વિહારકુંજો
હતી. આજે એ એ વિહારકુંજોમાં કાંઈ સૂનકાર જ
નહોતો વસતો.

આજે મહારી આંખ દૃષ્ટિસૂની હતી: આંખ દેખતી,
પણ નહોતી દેખતી.

મકના હાથી જેવો નિજમસ્ત એ હાથની એ શૂંઢો
ડાલાવતો હું વહો જતો હતો.

સૃષ્ટિ સારી હસતી લાગતી. મનુષ્યોનાં મુખડાં ખીલેલાં
કમળ જેવાં ભાસતાં. નવચન્દ્રમાંથી ચન્દ્રિકા વહી ત્રિલોકને
રંગે છે એમ મહારા અન્તરમાંથી કંઈક આજ વહતું, ને
વિસ્તરતું, ને જગતને રંગતું.

એ આનન્દનો રંગ હતો. મહારા આત્મામાંથી આન-
ન્દની ફરફર આજ ઉડતી ને જગત ઉપર વરસતી.

ચિત્રફલક સમું આનન્દવર્ણું હૈયું સૌન્દર્યની છળિ
ઝીલવાને સજ્જ હતું.

૪

અણદીઠી કોયલ ખોલે એવી એવે કુંજમાંથી મન્દિર-
ઘંટા વાગી ને હું જાગી ગયો. આંખડી આલમાંથી ઉતરી,
આત્મા ગગનમંડળમાંથી દેહદેશે આવ્યો, ને જગતસૌન્દર્ય
નયન ભરી સન્મુખ ઉભું નિરખ્યું.

વૃક્ષો ઉપરની તેજવદલીઓ જોઈ, ઘટામાંના તેજસ્થંભ
જોયા, પણ મન્દિરને પગથિયે દૃષ્ટિ કરી જ ગઈ: જાણે
તેજની કે અણદીઠી સુવર્ણખીલીએ એને જડી દીધી
ન હોય ?

મન્દિરનાં પગથિયાં એટલે દેવની સહીયી: કોઈ સહડે
છે ને કોઈ ઉતરે છે.

દેવનાં દર્શન કરીને તે વળતી હતી, મન્દિરપગથિયાં ઉતરતી હતી. પગથિયે પગથિયે કમળપાંખડી વેરતી હોય તેમ તે પાય ધરતી. એટલામાં ને આસપાસ એના અંગમાંથી કામદેવના ધૂપ ઉઠતા ને પ્રસરતા.

જાણે દેવાંગનાની પુત્રી અવનીમાં ઉતરી ! જાણે ચન્દનીની પૂતળી પૃથ્વીપાટલે પધારી ! જાણે સુન્દરતાએ રૂપ ધર્યું ને દુનિયામાં મહાલવા નીકળી ! જાણે ચન્દ્રમામાંથી કોઈક ચન્દ્રકૂલ ખર્યું ને જગતમાં પમરવા માંડ્યું !

મન્દિરમાંથી જાણે કામદેવની સહસ્રશિખ આરતી આવતી ન હોય એવી એ સુન્દરી આવતી હતી.

એનાં વિદ્યુતકિરણે મહને વીંધ્યા. મહને મોહનાં ઘન ચહડ્યાં ને મૂર્છા આવી. ક્ષણેક તો હું ચિત્રવત થાંલી ગયો. પૃથ્વી પરના મનુષ્યે પહેલ્લી વાર ચન્દ્રમા દીઠા હશે ત્યહારે જેવી સાનન્દાશ્ચર્યની ભરતીમાં તે ડુબ્યો હશે એવા સાનન્દાશ્ચર્યમાં હું ડૂબી ગયો.

૫

મન્દિરશિખરેથી મોર ઘોલ્યે હું જાગ્યો.

જાગ્યા પછી ઘડીએકે હું સચેત થયો. હૈયું ધડકતું હતું, આંખો તરવરતી હતી, ભમ્મરો ભ્રમહિન્દોળે ચડી હતી. મહારા અન્તરનો આરસચોક પડછાયો પડ્યે મહને મેલો ભાસતો. અવનીમાંથી સ્વર્ગે સંચરતાં જગજ્જનો સુરગંગામાં ન્હાય છે ને મેલ ઉતારે છે ત્યહારે સુરગંગા મેલી

થાય છે: એવી મહારા આત્માની સુરગંગા જગત્મેલથી
મેલી થઈ લાગતી.

હજી તે એ સૌન્દર્યપદ્મ જગત્સહીસીને યગથિયે
સૌન્દર્યપાંદડીઓ વેરતું ઉતરતું હતું.

લોચનમાંથી પ્રભાકરણાં નિર્ઝરતાં પેખ્યાં, ને મંદી
કંઈ કંઈ અદશ્ય દશ્ય થતાં દીઠાં. તહેના હૈયાપાલવની
કરચલીઓમાં કંઈ કંઈ ચરકલડીઓ ઉડતી નિરખી. તહેના
પલવટની પાટલીઓમાં કંઈ કંઈ પંખિડાંને પાંખો ફડફડા-
વતાં જોયાં. તહેના દેહદેશેથી કેક ફૂવારા ઉછળતા ભાસતા.

છતાં એ સૌન્દર્યદર્શનમાં, ચન્દ્ર આડી વાદળી સમી,
કાંઈક છાયા પડેલી હતી.

એ સૌન્દર્યમાં એકલું દેવતત્ત્વ નહોતું.

સૌમ્ય સૂર્યોદયમાંથી સહસા જવાળાના ભડકા પ્રગટે
છે એમ એ સૌન્દર્યદર્શનમાંથી સહજ જ કામલોલુપતાનાં
ઝાળ ને ધૂમાડા ભભૂકી ઉઠ્યાં. હૈયાની ચિત્તાની ચારીઓ
ભરીને એ ભડકા નયનોમાંથી બહાર ઉછળ્યા. નિર્મળા
કાચ જેવા આત્માનાં સરોવરનાં પાણી એ ધૂમાડાના ગોટા-
ઓના ઝાળાઓથી મેલાં થયાં.

સોનેરી વાદળી જેવી કેટલીક સ્ત્રીઓ એવી હોય છે;
જાણે કામદેવનું ઝોઢાણું ઝોઢયું ન હોય !

ચરકુંડની જવાલાઓની શિખાએ મહડીને હવિષ્યાન્ન

દેવલોકે સંચરે છે એમ કામવાસનાની ઝાળોનાં વિમાને
રહડીને મન સુન્દરીના દેહદેશમાં ઘૂમી આવ્યું.

પુષ્પમાં, પલ્લવમાં, વિટપોની કરચલીઓમાં ભમરો
ઉડે એમ મન ઉડતું.

૬

વિશ્વમાં એકલી પાપવાસના નથી, પુણ્યવાસના પણ
છે: અને પાપવાસના કરતાં પુણ્યવાસના બળવન્તી છે.

જગતની પાર્થિવતાના પડછાયા પડે છે એમ જગ-
તની જ્યોતિર્મૂર્તિઓમાંથી ચે વિધુતક્ષેરાં વરસે છે. તેજનાં
વિધુતક્ષેરાંઓ પડછાયાની પડી ભાતને ધૂવે છે.

જગતનો અન્ધકાર સાચો છે તેમ જગતનાં તેજો
સાચાં છે.

આજે અકસ્માતોનાં અન્ધારાંજલવાળાં મહારે ઝીલ-
વાનાં હતાં.

ભરી-ભરી ફૂલછાળ લેઈને એવે કને થઈને દેવની
એક પૂજારણ નીકળી. ચન્દનીના ંહેણુ સમે સારો નગર-
માર્ગ મધમધાવતી પૂજારણ મન્દિરપગથિયે રહડી; જાણે
પુરવાસીઓની પ્રેમભક્તિ પગથિયાં રહડતી ન હોય !

પાછળ એના ઉડતા પાલવમાંથી પરિમળની પુણ્યસેર
નિર્ઝરતી ને પૃથ્વીને પરિમળાવતી. એ પુણ્યનો પરિમળ
મહારા ચે અન્તરને પરિમળાવી રહ્યો.

ઉરના અન્ધારમાં મહારે અજવાળાં ઉગ્યાં. પડછાયાના ઢગલા ધોવાયા. ધૂમાંડાના ધૂપ ઓસરી પરિમળના મેઘ ઉભરાયા. એ પરિમળનાં ગુલાબજળમાં આત્મા બાણે નહાવા લાગ્યો.

પછી બગીને જોયું તો વસન્તરંગે રંગેલું જગત નિર્મળું નિર્મળું હસતું હતું. ઉપર બીજનો નવચન્દ્રમા ચન્દ્રિકા વરસતો.

જગત હરિનો જય ઉચરતું હતું.

નીચે જોયું તો વિલાસની પ્રતિમા સમી હજી તો તે રમતિયાળ વિહારવિલોલ ગતિએ દેવમન્દિરનાં પગથિયાં ઉતરતી હતી.

પુણ્યઆંજી આંખડીએ પછી ઉંચે જોયું તો તે પરિમળની મૂર્તિ તેજની શિલાઓ સમી સંસારચ્છીડીએ ચ્હડતી હતી. એ રૂપમૂર્તિમાં એ કામપૂતળીને બદલે દેવકન્યા દીઠી. એને એ આંગે પૂજારણના પરિમળના વાધા ભાસતા.

૭

એવે બે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ વિદ્વદ્વચર્ચા ચર્ચતા નગર-માર્ગે વિચરતા હતા, ને તહેમનું એક વિદ્વદ્વેણ મહારે કાને આવીને અથડાયું.

‘સૂર્ય ને ચંદ્ર છે એવાં કૂલ ને સન્તો પ્રકૃતિબાલકે છે. એમનાં એ વીજળીનાં ફેરાં ને સુવાસનાનાં ફિરણો આત્મદેશમાં અજવાળાં વરસે છે.’

બીજાએ ઉત્તર વાળ્યો:—‘કૂલડાં એટલે પૃથ્વીમાંનાં
અન્તો.’

દ્વિલસુદ્રમુખડેથી સાંભળવાનું મહારે બાકી હતું એ
સાંભળ્યું ને અનુભવ્યું.

પણ એ કૂલની ફેરમ હતી ? કે પૂજારણની ફેરમ ?

મહારી પાપભાવનાને પુણ્યભાવના કીધી એ ફેરમે.

१४ : प्रतविहारिणी

આઠે પહોરના અમૃતરૂપ એ સમય હતો. જગત-
શોભન સૂર્યસુવર્ણ આલમાં એ નહોતાં પથરાયાં, અને
અન્ધકારના ઓછાયા પણ અન્તરિક્ષમાં નહોતા ઉડતા. રાત્રી
આથમી હતી. તેજતેજશીતળ રજતવર્ણુ પ્રશાન્ત પ્રભાત
પૃથ્વીહૈયે પથરાયેલું હતું; જાણે જગતે અન્દનીની જાજમ
પાથરી !

ત્યહારે ભડભડતી ચિતા સળગતી હતી.

તે એક નદીનો તટ હતો, ને નદીતટમાં સ્મશાન
હતું. મનુષ્યલક્ષ્મનો અંગલેપન કરતું વર્ષાનું અઘોર જળ
રાખના ઢગલાઓમાં થઇને વહતું; જાણે કે અઘોરીએ
ઉછાળેલાં પૂર.

જળ આજ પ્રમત્ત હતાં. નદીના તીર આગળ, રોજ
ખાળકે રમતાં ત્યાં, વેળુના ઢળમાં એક ખાળક બળતું હતું.

‘ મહને સાથે જવા ઘો. અજાણ્યે માર્ગે એ મહાઈ
ફૂલ ભૂલું પડશે. ગામમાં તે ભૂલું પડતું ત્યહારે હું શોધી
લાવતો. ખડેનને ઓળે આપતો, માતાને હૈયે સોંપતો. મહને
જવા ઘો. ત્યાંના નવા માર્ગોમાં એને કોણ દોરશે ? મહને
સાથે જવા ઘો. ’

સ્મશાનમાં વેળુ પથરાયેલી હતી. જળ ને વેળુની સંગમસીમ ઉપર એક ન્હાનકડી ચિતા બળતી. લાંબા વાંસ લેઈ લેઈ કેટલાક મનુષ્યો સોનાની પૂતળી જેવા બાળકની મંદી ભસ્મ કરતા.

એ રેતીમાં રોજ બાળાઓ રમતી, બાળકો દોડતાં. પણ આજ ત્યાં વયોવૃદ્ધ પુરુષમંડળ હતું. જીર્ણ શીર્ણ વિવર્ણ તનુશેષ એક પુરુષ પાછળ સહુ ધૂમતા, એને ઘેરી લેતા, અળગો કરતા. વારંવાર સહુ એને ગામ ભણી વાળતા; પણ એની આંખ તો વળી-વળીને ચિતા, ને ચિતા પાછળના જલઓધને, ને એ બધાંની પાછળના આકાશને નિરખતી.

‘ મહેને ત્યાં જવા દો. જન્મદાતા મહારી જનેતા ત્યાં છે, જીવનસાથી મહારી ખડેન ત્યાં છે, આશાપુષ્પ મહારૂં બાળકડું ત્યાં છે. મહારૂં કુલમંડળ ત્યાં છે, મહેને ત્યાં જવા દો. દયાળુ થઈ કૂર બનશો? વિરહી રાખી રાજી થશો? કુળનો માંડવડો મહારો વિખરાઈ ગયો. તહેનું છેલ્લું કૂલ કરમાયું, ખર્યું, ભસ્મ થયું. મહારાં સ્નેહનાં કૂલ ત્યાં છે ત્યાં મહેને જવા દો. ’

એને ક્યાં જવું હતું? એ સદનમૂર્તિ પુરુષનાં સ્નેહ-કૂલડાં ક્યાં હતાં? સહુ ક્યાં જાય છે? જગત્યાત્રાનો વિશ્રામઘાટ ક્યાં છે? સ્નેહ ને આશાનાં ચિરસ્થાયી વિહારભુવનો ક્રિયા દેશમાં છે? જ્ઞાનીઓ, યોગીઓ, ભક્તો, સ્નેહીઓ; સહુ શેને શોધે છે? ત્યહારે એને ક્યાં જવું હતું? માનવકુલ ક્યાં જાય છે?

દશે દિશા સંકેલાઈને એને એક દિશા થઈ હતી. વળી વળીને એની આંખ એ દિશામાં વળતી. જલપૂરને આરે ભગવા ભડકા ભભૂકતા, લાંબા વનવાંસ લઈ મનુષ્યો મનુષ્યબાલની સૂકી આંખે ભસ્મ કરતા; એ જ એનું આજ દર્શન હતું, એ જ એનું આજ જગત હતું.

પછી તો ચિતા પાછળ નદીનાં પૂર ઉપર અદૃશ્ય કેંઈક ઝૂમતું એણે જોયું, ને જોઈને ખડખડાટ હસ્યો. રડતાં કે હસતાં એનો ઉચ્ચાર એક હતો, મહને ત્યાં જવા દો.

ચિતાની પાછળ ઘેરાં નીર વહતાં, ને તહેની પાછળ સ્કામે તીરે વનકુંજો હતી. જલતીરની એ વનકુંજોમાંથી તેજનાં પુષ્પ સમું એક યગલું પાંખ ફડફડાવી અનન્તમાં ઉડ્યું ને ઉંકું-ઉંકું નિહાળતું નિહાળતું કચ્છાંક તે આથમી ગયું. એ નિરખીને તે હસ્યો. વાદળ ને વાદળની પાછળ યથરાતી અનન્તતા નિહાળીને તે રોયો; ને પાછું એનું એ રટવા લાગ્યો.

‘મહને જવા દો; ચિતામાં થઈ ચેતનલોકમાં, સ્નેહીઓની સંગે સ્વર્ગમાં કે નરકમાં. મહને ત્યાં જવા દો. જનારને તહમે રોકશો? શક્તિ છે? તો તહેમને જ રોકવાંતાંને? મહને જવા દો એ અનન્તનાં આંગણમાં.’

નદીના પેટનો વિસ્તાર ઠીક-ઠીક હતો. મંહી રેતીનાં ફળ હતાં. તહેની ઉંચી ભેખડે સિંહાસન સમી ટેકરી હતી. એ ટેકરી ઉપર વિશાળ ધુસ્મટાળાં પુરાણાં પુરાણાં આમલી ને આસોપાલવ ગોરંભતાં. ટેકરી ઘેરી લીલમલીલી હતી.

ટેકરી ઉપરથી એક સુન્દરી નદીપટમાં ઉતરી. કલ્યાણ-
લક્ષ્મી સમી વનશોભા તહેનાં સ્નિગ્ધ નયનોમાં વિરાજતી.
લગવો પાલવ એની આગળ ઉડતો, એની આસપાસ તેજ
વર્ષતાં. નદીની વેળુમાં એનાં પગલાં પાંદડીઓ પાડતાં.

પુરુષે સુન્દરીને દૂરથી આવતી દીઠી. તહેની ગૌર
પ્રભા, ઉગતા સૂર્ય સમી તહેની લગવી મુદ્રા, મુખમંડળમાં
મુદ્રાંજિત લાવ, પાછળ વરસતાં સૂર્યતેજનાં કિરણો-દોણ
વતણે શું?—જોઈને પુરુષની શોકઆચ્છાદી મુખમુદ્રામાં સ્મિ-
તની રેખાઓ ફરકી ને શોભી ઉઠી.

એને અગમ્યનાં દર્શન થયાં.

સ્થિર પગલે સુન્દરી પુરુષ ભણી ચાલી. નવસૂર્યની
વિખરાતી કિરણાવલિ શી સુલગ કેશાવલિ, નીલવર્ણી નયનો,
પ્રકાશતાં ને અશ્રુનિર્મળ તે પુરુષના દેહશિખરેથી નીતરતા
મનોભાવ: નિરખતી—ન નિરખતી તે સુન્દરી ચિતા ભણી
ચાલી. પળમાં પુરુષ સન્મુખ આવી ઉભી.

દયાની મૂર્તિ શી તે આર્દ્ર લાવે નીતરતી.

‘શું કરો છો આ ? આંસુથી ચિતા છંટાશે ? મૂવે
જીવન આવશે ?’

ઉત્તર કાળે ઢાળેક તે થાંભી. અન્તરિક્ષ અખોલ રહ્યું.
પાંદડી ઉપર તેજ ફરકે એમ એના હોઠ ઉપર તેજ
ફરકતું હતું.

‘કેને જોલાવે
છો ? સ્વર્ગ કરતાં

કેને માટે ? પ્રભુચાત્રાએ પ્રિયજન સંચર્યા એમને કાળે ?
અનન્તમાં આનન્દે છે એથી ચે અંહી આનન્દાવત ? ત્યાં
આનન્દે છે માટે અંહી રહો છો ? ખરું છે કે વિરહ ડાંગે.
કપરા છે મૃત્યુનાં વિષના ઉતાર. પણ અગ્નિમાં હાથ નાંખ્યે
મૃત્યુના નાગના ડાંગ નહિ મટે. ચાલો; આંસૂ દહોઈ નાંખો;
પૃથ્વી પુષ્પે ભરેલી છે.’

‘સ્મશાનમાંથી ક્યાં લઈ જશો મહેને ? મહેને અંહી જ
રહેવા ઘો. લઈ જશો તો તહમારે જ પાછો લાવવો પડશે
સ્મશાનમાં.’

‘જેવી શ્રી હરિની ઇચ્છા. એના આદેશ, અમારે
એ જીવનમન્ત્ર. જીવનવ્રત પૂરાં થયે આપણે ચે ત્યાં
જવાનાં નથી ? જીવનનાં આદર્યા વ્રત પૂરાં કીધાં સહુ ?
ચાલો, જગત ખોલાવે છે.’

સુન્દરી તહેને જગતમાં દોરી ગઈ. પુરુષખળ વૃથા
થયું ત્યાં સ્ત્રીશક્તિ સફળ થઈ. નહાનકડી ચિતા, મંદી
પથરાતી ઇન્ધણાંની તાઅરેખાઓ, પાછળ વહેતાં પૂર: વળી
વળીને એ સહુ જોતો દીનમુખ દુઃખમુગ્ધ પુરુષ સુન્દરી-
દોર્યો જગતમાં ગયો.

સોનાથી ચે મોંઘા બાળકની લોક ભસ્મ કરી રહ્યા.
ચિતા શમી ને છંટાઈ. સહુએ સ્નાન કીધું, શોક કીધો,
વૈરાગ્યવિચાર કીધો. પછી સ્મશાનમંડળ ગામ લાણી વળ્યું-
ખીલતા ગેલતા લાડતા બાલુડાને નદીની વેળુના અંગારામાં
મૂકીને સ્વજનો ગામમાં ગયા.

શોક મોહ જ્ઞાન ત્યાગની વિવિધ વાતો સહુ કરતા હતા. સ્મશાનવૈરાગ્ય છલકાતો હતો. ઘડીકની ચે એ છલક મહામૂલી છે.

એકે કહ્યું: એ બાળા તો સાધુકુંજની સાધ્વી હતી. શોક શમાવવા, આંસુ દહોવાં, તપ્યાંને ટાઢાં પાડવા, શીત-ચહુડયાંને ઉગ્મા પાવી, પંખીને પાંખ ને પ્રાણમાં પ્રેરણા પ્રગટાવવી એ એમનાં વ્રત. સાધુકુંજ આત્માની ઇચ્છિતાલ છે. મનનાં દુખનાં ઔષધ ત્યાં મળે છે.

બીજાએ કહ્યું: એ તો વ્રતવિહારિણી.

૨

તે દિવસનો બપોર નમતો હતો. સ્નેહલતા શી તેજછાયાઓ વિવૃદ્ધ થતી હતી. વનમાં ગોધણ બૂલતું બૂલતું ગામ લણી વળતું હતું. આલ ઉડાં ને ઘેરાં ને તેજસ્વી હતાં.

દાઝેલી દુનિયા ટાઢી પડતી હતી.

ઘંટા વાગી ને ગુંજતી ગુંજતી નિદ્રાલીન થઈ.

‘બાલકુંજનો સમય થયો છે.’

નહાના નહાના બિલોરી ખ્યાલાઓ, મ્હોટા મ્હોટા સ્ત્રીસા, આરસના ખરલ, ઝીણી-ઝીણુકી તુલાઓ: સહુમાં વ્યવસ્થા પ્રવેશી, નિયમ પ્રવર્ત્યો. ક્ષણમાં તો દયામૂર્તિ શી સુન્દરીઓ ઔષધાલયખંડમાંથી નીસરી. વિશાળ એ શરીર-સુખસમૃદ્ધિનું સંગ્રહાલય સૂનું પડ્યું.

સુખપુર નહાતું ગામડું છે, પણ સાધુકુંજને લીધે દેશયશસ્વી છે. તહેનાં ચરણ ચુંબતાં નદીનાં પાણી વહે છે. વસ્તી ઉઘમી સન્તોષી ને તેથી ઉજળી છે. ફળ ફૂલ સુગન્ધથી ફરતાં વન ભરેલાં છે. ત્યાં ગોપબાળ રમતા, વેણુ વગાડતા, ગોધણ ચારતા. સહુ ઉપર પ્રસન્નવદન આકાશનો ચન્દ્રવો વિરાજતો.

સુખપુર નદીની લેખડ ઉપર છે. બાળકો પાણીમાંની છાયાઓ સંગાથે રમતાં, ઉંચી વડની ડાળીએ હીંચકા બાંધી પાણી ઉપર હીંચકતાં, હીંચકતાં હીંચકતાં પાણીમાં ભૂશકા મારતાં, તરતાં, ફૂંકી ખાતાં, મનમાણ્યા ખેલ ખેલતાં.

સુખપુર ફરતાં વન હતાં. વનમાં કોયલો બોલતી.

સુખપુરની સીમમાં પણ થોડેક આથે એક વિશાળી કુંજ હતી. વડ આંખા જાંખૂડા આસોપાલવથી એ ભરેલી હતી. નિરન્તર ત્યાં કોયલો રહેતી ને બોલતી.

કુંજમાં એક સરોવર હતું. વાદળી જળજ્યોત્સ્ના-ભરેલું પાળખાંધું ત્યાં એક સરોવર હતું: નિર્મળી વસન્તવાદળી સસું, નીલમણિના તેજપાટ જેવું, કુંજ વચ્ચે એક સ્વચ્છ સરોવર હતું.

ને એ કુંજમાં બીજું શું હતું? કોયલો બોલતી, મેનાઓ નર્તતી, ચકોરીઓ ઉડતી. વન એમની કલકેલિથી સલ્લોલ બોલતું. કુંજમાં બીજું શું હતું?

ખાટી આમલીઓ હતી; કડવા પણ મીઠાશીળા લીમડા હતા; ગંભીર, સુજન શા ઉન્નત, વડવૃક્ષનાં ઝુંડ હતાં.

મંહી કલાધર શીખંડી નાચતા. વળી બીજું શું હતું ?

પ્રસન્નવદન તેજનિર્મળ પ્રભામંડળ શો કુંજમાં એક આશ્રમ હતો. વાત્સલ્યદીક્ષાધારિણી પુણ્યપ્રવૃત્તિમય દયાની દેવીઓ શી વ્રતવિહારિણી સંન્યાસિણીઓ મંહી રહેતી.

સંસારને આરે સુખપુરની કુંજમાં સંન્યાસિણીઓ વસતી.

એ સંન્યાસિણીઓને લોક વ્રતવિહારિણી કહેતા.

આશ્રમ ઉપર ભગવો ઝુંડો લહરતો; ને એ ધ્વજ-પટમાં કુંકુમઅક્ષરે ચીતરેલું હતું કે 'સુખ અને સાધુતા.'

એ વનને સહુ સાધુકુંજ કહેતાં. સુખપુરને સીમાડે સાધુકુંજ હતી.

સાધુકુંજ ઉપર આજ અપ્યોરનો તડકો નમતો હતો. ઘંટારવ ગુંજને વિશમી ગયો હતો. અત્યહારે સાધુકુંજની દયામૂર્તિઓનો દયાના શિક્ષણનો શિક્ષણવિધિ ચાલતો હતો.

કુંજમાં બાગ હતો ને બાગમાં વેલમાંડવો હતો. બાગકોની શિક્ષણશાળા એ વેલમાંડવામાં હતી. એક દિશામાં કેટલાંક બાલબાલિકાને લેઇ સુન્દરીઓ સુન્દર ભાવે અક્ષરલેખન ને શબ્દવાંચન શીખવતી; કૂલ ટોપી વેલના ગ્રન્થનવિધાન દાખવતી; બાલસેનાની સામન્તિની બની વ્યૂહ-રચનાના ખેલ ખેલવતી. બીજી દિશામાં બીમારની ઢાલ-ણીઓ હતી, પારણાં હતાં. મૂળિયાં ઉપર નમતી વેલીઓ સમી સાધ્વીઓ ત્યાં બાલકોને હસાવતી, આનન્દાવતી,

ઓપધ પાતી, ઢાલિયે ને પારણે ભમરીઓ ને ચકલીઓ મૂકતી, ચિત્ર દેખાડતી, હાલરડાં ગાતી. કોક કોક વેળા પાસે કોક વીણા છેડતું તો કોક મૃદંગ વગાડતું; કોક તાઉસ ને સરોદા સજતું તો કોક જલતરંગને ને જલ-તરંગખંસીને જગાડતું. વેણુના સ્વચ્છ મીઠા લલકાર પણ કોક કોમળાંગી સુકોમળ સુરે મનમોહન બોલાવતી. મંડ-પની મધ્યમાં આરસનાં ફલકો ઉપર દીક્ષિતા દેવીઓ માન-સરોવરમાંનો હંસ, મંજરીમાંની કોકિલા, મેઘછાયે નાચતો કલાધર, વિશાલખાડું મહાભાવ યોધરાજ, કે સ્નિગ્ધનયણી કૌમારશોભના રાજખાલાઃ એવાં રસમધુરાં ચિત્રો આલેખતી. કોઈક સાધ્વીઓ ખાલકોને ફળ આપતી, કોઈક સાન્ત્વન દેતી, કોઈક હૃદયે ચાંપતી, કોઈક પાંદડાંને પંખે કે ફૂલડાંનાં નયનચુંબને ખાલકોનાં પોપચાં ઠારતી.

સહુ આનન્દી હતી, સુખવાહિની હતી, કર્તવ્ય-વિલાસિની હતી.

‘પણ આજ એ કચ્છાં ગઈ છે?’ એક ખાલિકાનીં વેણીમાં મોરપીંચનો ચાક ગૂંથતાં એક સાધ્વીએ પૂછ્યું.

‘ગઈ છે તો દયાનો સન્દેશો દેવાને. મંગળા વાગી ત્યહારે સ્મશાનમાંથી રુદન સંભળાતું હતું. ઉષા ઉગી ત્યહારની એ દિશામાં ગઈ છે. ફૂલના હાર એના અધૂરા છે, ઓપધના ખાટલા એના અણુલયાં છે. અમૃતવદ્લીનો આસવ ઘૂંટતી’તી એ ચે અધઘૂંટયે પડયો છે. પંખિણી જેવી ખુરોડિયે આલમાં ઉડી છે.’

જગત એવી પંખિણીઓનું વન છે. ઝૂમળે ઝૂમળે
ચક્રેરીઓ ઉડે છે.

નમતો ખેડાર નમીને રહાંજ પડી. વન ઘેરાં થયાં,
કુંજ કુમળી પડી. સાધ્વીઓ કરમાયા જેવી થઈ.

ફરીથી ઘંટારવ થયો ને વનમાં જઈ વિશમ્યો.

‘દયામૂર્તિઓ ગામમાં જાય, ને સ્નાનમંડળ સરો-
વરે આલે.’

વેરાતી પાંખડીઓ શી યુવતિઓ દિશામંડળમાં વેરાઈ
ગઈ. જતાં જતાં એક બાળા બોલી: હજી ચે તે ન આવી.

હરિણીવૃદ્ધ સમું એક સાધ્વીમંડળ સરોવરકુંજમાં
આદ્યું; દિગ્વાસિની દેવાંગનાઓ સમું બીજું સાધ્વીમંડળ
સુખપુરને માર્ગે પડ્યું. સહુ ઉપર રહાંજની શીતળતાનાં
ફેરાં વરસતાં.

કુંજમાં નિરંતર કોયલો બોલતી ને કલ્લોલતી.

સાધ્વીઓ જઈ સરોવરમાં પડી: ટાઢકની ઉર્મિઓ
સમી જલછાલકો ઝીલતી ઝીલતી, પાણીના ફૂવારા ઉડવતી,
નિર્દોષ કીડામત્ત તરવા લાગી. કમળના ડોડલા જેવા
વદનસંપુટ રહાંજની નિષ્કામ તેજની વાદળીઓમાં પ્રભા-
પૂર્ણ સુહાતા.

‘ને હજી ચે એ ન આવી !’

વનકુંજનો છાંયડો સરોવર ઉપર પથરાઈને પડ્યો.
સાધ્વીઓ જળશીતળ થઈ પછી પોયણું જેવી જળની-
તરતી સુન્દરીઓ એકે એકે સરોવરમાંથી નીકળી.

કપોલસોહવતાં જલઝૂમખાં ખેરવતાં ખેરવતાં એકે
કહ્યું: રહાંજ પડી ને તહો ય એ ન આવી.

ઓ આવે: પેલા આસોપાલવની નીચે. જો-જો ખહણે.
કુંજમાં નયન પરોવતી ખીજી યુવતિ બોલી.

રહવારવાળી સ્મશાનમાંની એ વ્રતવિહારિણી હતી.
રહાંજનાં તેજ સમું હસતી હસતી તે સરોવરે આવી.
વનલીલા, સરોવર, આથમતો સૂર્યરાજ: સહુ જોઈને તે
હસી પડી. પછી ક્ષણેકમાં ઘટા શી ગંભીર થઈને બોલી:

મહારે તરવું છે.

એકે કહ્યું: તર્યાં હવે. આજે કાંઈ નહિ.

એણે કહ્યું: ના, ના; મહારે જળમાં તરવું છે.

ખીજીએ કહ્યું: ડંકો વાગી ગયો. આજ મોડું થયું.
જો, સૂરજ નમે છે.

તે ખડખડાટ હસી પડી.

તું હસે છે શાને જે? એક સાધ્વીએ પૂછ્યું.

જગત રૂવે છે માટે હસું છું: એણે કહ્યું. પેલું
તહમે જૂવો છો?

શું?

પેલું; પેલા આંખા પાછળનું તેજોમય આલ, ને
આલને આંગણે ઉડતું પેલું વિમાન. પેલું, ખહણે, કોયલ
બોલે છે એની પાછળ. ને તહિમાં વિરાજેલા-

બોલતાં બોલતાં નદી સમી તે ગંભીર થઈ ગઈ.

એની આંખ વનદેશ જોતી, પણ અન્તર કંઈક અને નિરખતું. કીકીઓ કંઈક હૃદયમાં ન્હાળતી.

જા-જા, ગાંડી થઈ લાગ છે. એ તો વાદળી છે વાદળી. સહિયરો હસી પડી. હાસ્ય સાંભળી તે આગ્રહી ને સ્થિરનયન થઈ.

નહિ, નહિ. તહેની એ પાછળ, એ વાદળીથી એ વેગળે જૂઓ, જૂઓ; પેલું, પહેલું: આભને આંગણે. ઉડતા ફૂલ જેવું વિમાન; ને મંહી—

અને મંહી શું ? બોલનાર પણ એ સ્પષ્ટ જાણત ન હતી.

સરોવરેથી સહિયરો આશ્રમ ભાણી વળી. તેજન કિરણો સ્ફુરવતા હરિણમંડળ સમું સહિયરવૃન્દ વનમાંથી આશ્રમે આવ્યું.

આશ્રમની વાડીમાં બાળકો દોડતાં. એમને જોઈને રડી પડી ને બોલી: એવડી ઉતાવળ શી છે જે ?

વાડીમાં ફૂલડાં વેલીજૂલે હીંચકા ખાતાં. એમને જોઈને તે હસી, ને કહ્યું: જીવન એ કાળનો હીંચકો છે.

વેલછાંચડે બેઠેલી યુવતિઓ બાળકોને માટે મુગ ગૂંથતી હતી. તે ડમરો અને સરવની ડાંખળીઓની માળ બાંધતી હતી.

અને પેલું જૂવો છો તહમે ? તહેણે પૂછ્યું.

શું ? નહી ઉપર હોડકું તરે છે તે ?

અરે ના-રે ! ના. તહેની પાછળ પેલી પાંખ ઝગમગે
છે તે-પેલી તારલા શી શ્વેત વાદળમાં વિહરતી પાંખ.

ના, બહેન ! તું તહારે જો. અમારી આંખો તો આંધળી
છે. ન દીઠાનું આજ તું દેખ છે.

હુનિયાની આંધળી આંખે દેખતી થશે. જૂવોઃ સ્મ-
શાનમાં તેજદીવડો છે, પૂર ઘેરાં ઘેરાં હસે છે, ચિતામાંથી
આનન્દ પ્રગટે છે. જૂવો, સ્મશાનમાં આજ સહુ હસે છે.
ને જૂવો, સ્મશાનની પાછળ સ્વર્ગ. સ્વર્ગ આઘાં નથી હો !
જૂવો, અઘોરની પાછળ અમૃત. જૂવો—

તું આજ ક્યાં જમી ?

દીક્ષામન્ત્રમાં જમવાનું કહ્યું છે ? જૂવો, દેવજ ઉડે
છે. સુખ અને સાધુતાથી જગતને વધાવવું એ આપણું
જીવનવ્રત. જમવું એ જીવનવ્રત છે કંઈ ? દીક્ષા દેતાં
જમવાનું કહ્યું છે કંઈ ?

આશ્રમઘંટા વળી વાગી. દિવસનાં અજવાળાં આથ-
મ્યાં હતાં. સહિયરો આશ્રમમાં સિધાવી. પાછળ રાત્રીનો
પડદો પડતો હતો.

નદીનાં પૂરને, સ્મશાનને, ચિતાને જોતી જોતી આશ્રમ-
વાડીમાં તે ફરતી હતી. આથમતા દિવસને જોઈ તે રડતી;
પડતી રાતને જોઈ તે હસતી.

રાત્રીનો અન્ધારપછેડો આશ્રમને આચ્છાદીને પડ્યો.
અન્દ્રોહય નથી, અન્દ્રોહયની આશા એ નથી. આશ્રમ આજ
અન્ધકારમાં છે.

તે દિવસની રજની નરી અન્ધકારથી ભરતી હતી. અમાસના ચોળા હુનિયામાં પથરાતા. આલમાં તારલા પણ ન હતા. કાજળકાળો મેઘ દિશામંડળને ઘેરી પડ્યો હતો. એકે દિશા ઉજળી ન હતી.

તિમિરવેલ શી તરુમાળા નદીમાં નિરખતી તીરે ઉભી હતી. નદીનાં પૂર વહ્યે જતાં હતાં.

‘એમની શી દશા હશે ? સાધ્વીમાએ મહેને દવા પાઇ. આ અન્ધકારને ચે હું વીંધતી વહું છું. એમનું શું થયું હશે ? લોક કહેતાં માનસવ્યાધિનાં ચિહ્નો છે. સાધ્વીમા ! તહમારું કલ્યાણ થાવ કે મહેને ચેતાવી. આત્માના ઉન્માદની દવા આ એમને પાઇશ.’

ચોળી ઉઘાડીને હૈયામાંથી ઔષધી કહાડી અન્ધકારના તેજમાં તે નિહાળી રહી.

પ્રચંડ સમીરણો ગર્જતા. સરિતાનાં પૂર નીચે ઘરઘરતાં. ઉપર મેઘની પતરીઓ થરથરતી.

આલ પૃથ્વી ને અન્તરિક્ષ—ત્રિલોક ત્યાંરે થરથરતો હતો.

‘સાધ્વીમા ! તહમારું મંગળ થાવ. ‘વ્રતપાલનને ભયસીમા નથી, કાલસીમા નથી, લોકસીમા નથી, દિશાસીમા નથી.’ શો તહમારો મહાનુભાવ આદેશ ! જઈને તહેમને આ દવા પાઇશ. સાધ્વીમા ! અન્ધકારમાં ચે સહુ દેખું છું. તહમારું સ્નેહકાન્ત હૃદય, પેલું જગતની સીમ ઉપરનું અઘોર સ્મશાન—’

એ સાધ્વી કેમ થંભી ? તે શું જોતી હતી ! તે જોતી ન હતી પણ સાંભળતી હતી. દિશાઓને છેડેથી આવતું કંઈક મન્દ મન્દ હાસ્ય તે સાંભળતી હતી.

તે કોણ હતી ?

તે વ્રતવિહારણી હતી. તહેનો વ્રતપરાયણ પ્રાણ તહેના શરીર શબ્દથી આગળ ઉડતો, ને દૂર-દૂરનું કંઈક અસ્ફુટ ને મન્દ મન્દ હાસ્યઘોષણા જેવું એ અનુભવતો.

‘હાય હાય ! અત્યહારે પણ સ્મશાનમાં ! અન્ધકારને ચે ગણકારતા નથી. અન્ધકાર શું પ્રબુદ્ધને જ ભયપ્રદ છે ?’

તે સુન્દરીએ દોટ મૂકી. ઢળી જતા હૃદયને કરસંપુટમાં ઝીલી રાખી સંજીવનવેલની શોધમાં જતી જેવી તે યુવતિએ હરિણગતિથી ન્હાની ન્હાની છલાંગો ભરવા માંડી. દુઃખભાર શો તહેનો વિસ્તૃત ભગવો સાળું પવનમાં લહેરિયાં ખાતો પછવાડે ઉડતો આવતો.

આકાશમાં રાત્રી અંધારી હતી, ને રાત્રી આડો ચે મેઘનો અભેદ પડદો હતો. મેઘ નીચે ભૂતગણ સમા ત્રાડતા સમીરણો વહતા. સરિતામાં પૂર ચડેલું હતું. સૃષ્ટિનાં મહાતરવોની ભયંકરતાથી પૃથ્વી ભયંકર ઝંખી હતી.

સાધુ કુંજની સાધ્વી હરિણી શી દોડતી હતી. આશા ને નિરાશા વચ્ચે, જીવન ને મૃત્યુ વચ્ચે તે ઝોલાં ખાતી. જીવન માત્ર હૃદયમાં સંગ્રહી ભયંભીત ગાય જેવી તે છલાંગો ભરતી.

સ્કામે કાંઠે ચીતાઓ ભભૂકતી ને અસિ ઉછળતા

હતા. સ્મશાન નજીક આવ્યું. શબ્દો તહેને સ્પષ્ટ સંભ-
ળાવા લાગ્યા.

‘મા ! મહને બાળક આપો. સરિતામા ! મહારી
બહેનનું બાળક, મહારી માતાનો કુમાર, મહારો કુળકુમાર.
સરિતામા ! મહને પાછું આપો. આજ સહવારેજ તહમે લીધું
છે એ પાછું આપો.’

વ્રતબાળાએ ગતિ વધારી. દેહપુષ્પની પ્રકુદ્ધ પાંખ-
ડીઓ સમી વસ્ત્રપાંખડીઓ પ્રસારતી વ્રતબાળાની ગતિ
મનોભાવ સમી ધસતી.

‘મા ! પાછું આપો. સરિતામા ! કેમ બોલતાં
નથી ? લોક કહેતા એ મારો કુલકુમાર ન હતો. મહારી
બહેનનું એ મહારું નહિ ? લોક મહને ઘેલો કહે છે. લોક
ઘેલાં નથી ? મહારી ભગિનીમાતનું એ મહારું નહિ ?
ભગિનીસ્નેહ-માતૃસ્નેહની ડાંખળી બીજે કચ્છાં છે ? એક
વ્રતબાળામાં. સરિતામા ! એ વ્રતબાળા આવે ત્યારે
પ્રણામ કહેજો. સ્મશાનમાં યે એનાં ચરણો શીતળતા
પાથરે છે.’

તે યુવતી દોડતી હતી. સહામો કાંઠો હવે દેખાયો.
કાંઠાના વેળુપટ દેખાયા. નદીનાં કાળાં ભરખર નીર પણ
અન્ધકારમાં ઉછળતાં દષ્ટિમાં આવી ઉભાં.

‘મા ! મહને એ આપો : મહારી સ્નેહભીની માતા,
મહારી વીરનયણી ભગિની, મહારો કુસુમકાન્ત કુમાર. મા !
મા ! સરિતામા ! ન આપો તો મહને લ્યો, ને ત્યાં લઈ
જાવ જ્યાં એ છે. મા ! લ્યો મહને, ને ત્યાં લઈ જાવ.

સહુને ત્યાં લઈ જાઓ છો ને મહુને નહિ લઈ જાઓ ?
મા ! મહુને લઈ જાવ. દ્યો, લઈ જાઓ, મા ! ’

એક યુગ્મ પડે એવો નદીનીરમાં ધબકાર થયો, પણ
વ્રતખાલાના હૃદયમાં તો પ્રલયગર્જના ગાજી ઉઠી. તે
ઉછળી: સિન્ધુતરંગ શી પાલવપટ પાથરતી તે ઉછળી.
સાધ્વી ભેખડની ધાર ભણી દોડી.

નદીપટમાં મેઘલી અમાસનો ગાઠ અન્ધકાર હતો.
અન્ધકારમાં પૂરનાં વમળ પડતાં. ભમરી ખાતાં ખાતાં પૂર
ઉછળતાં ધસતાં.

ધન ગર્જતો હતો—સાધ્વી સ્વર્ગનાં દુંદુભી સાંભળતી.
વીજળીઓ ચક્રમતી હતી—સાધ્વીની આંખ સન્મુખ અનન્તનાં
દ્વાર ઉઘડતાં.

‘ હાય ! એ જ, એ જ. એ મોજાને શિખરે. એમને
દવા પાઉં, એમને હેયામાં લઉં, હુંક આપું, સંજીવિની
પાઉં. એ જ: તરંગશય્યાસુહાગી—’

થરથરી, કમકમી, વિધુલ્લતા શમી ગઈ. એક દેહ-
પાંખડી—એક કિરણ પડે એવું—એક તનુમણિ નીરમાં પડ્યું.
પણ તેથી વિશ્વવિદોપિત અન્ધકારે કંપી ઉઠ્યો.

‘ કોણ ? વ્રતવિહારિણી ? આવો: તહમારા વિના મહાફં
રનેહસ્વર્ગ અધૂરું રહેત. આવો, જળશય્યા આપણી પ્રેમ-
શય્યા થશે. ’

‘ ના, ના. આ દવા પીઓ, જગતકાંઠે ચાલો. ’

‘ જગત બહુ જોયું. ચાલો ખીજાં જગત જોવાને જઈએ. ’

સાધ્વીની કરવેલને નિવારી નાંખી, સંન્યાસિણીને જલલીના ભુજપાશમાં લીધી. આત્માઓને ચુંબન લેતાં-દેતાં હૃદય ઉપર હૃદય પાથરી તેઓ જલમંડપમાં સૂતાં.

‘ આપણે તટ લાણી જઈએ છીએ; પણ જગતના નહિ, સ્વર્ગના. આથી ચે સુકોમળ, આથી ચે સહસ્રધા સ્નેહચમૃદ્ધ તટ લાણી. ’

‘ ધન્ય ભાગ્ય ! ચાલો. આયુષ્યની આજ્ઞા આપી જીવનવ્રત ઉજવીશ. પ્રાણોત્સર્ગ કરીને સ્નેહદીક્ષા લઈશું. મૃત્યુ પી જીવન માણીશું. ચાલો એ સ્નેહભૂમિમાં. ’

એ સહુ કેણે જોયું ?

પરમ પુણ્ય ને પરમ પાપ અન્ધકારમાં થાય છે. જગત એમને ઓછાંજ ઓળખે છે ? દુનિયાનું તેજ તહેને પ્રકાશી શકતું નથી, દુનિયાના અન્ધકાર એને આગછાદી શકતા નથી. આ આપણાં તેજ ત્યાં અન્ધકાર છે, આ આપણા અન્ધકાર ત્યાં સ્થૂળનાં પડ છે.

સૃષ્ટિમંડળના વિકાસમાં માનવસૃષ્ટિ વચ્ચલું પગથિયું છે.

૧૫ : સાગરની સારસી

સાગરની તે સારસી હતી. સાગરનાં વન એનાં ઉડવાનાં વન હતાં, સાગરતીરની દીવાદાંડી એનો માળો હતો.

આજ હિમના વાયુ વાતા હતા.

કુંજ જેવડું આજ આલ હતું. આલને નિરખી લઈ તે ઉતરી.

દીવાદાંડીને માળેથી એ ઉતરી ને આરણ્યમાં ઉભી. હિમ પડયે પુષ્પપાંખડીઓ કરમાઈ જાય એવી એની મુખ-પાંખડીઓ કરમાયેલી હતી.

હિમના વાયુ વાતા ને એના હિમાંશુને અંખવતા.

‘આપૂને તાવ છે. દીવો પ્રગટાવવા દીવાદાંડીએ ચ્હડ્યા ત્હાં ટાઢ ચ્હડી. પાંદડા જેવું શરીર કંપે છે. મૂવો પવને એએક દિવસથી હેમાળાનો વાય છે.’

જગતનો એ છેડો હતો. વાતાવરણમાં વિજનતા હતી. એ વિજનતાની સંગાથે જાણે વાતો કરતી તે યુવતિ દીવાદાંડીની ખડારીમાંથી ખહાર આવી.

એએક દિવસથી હેમાળો વાતો હતો, ને સાગર ઉછળતો હતો. સાગરના ઉછળાટમાં ને આરે જગતનું જવાહીર કાંઈક શોધતો એ વિજનતામાં, નવા જહાજ જેવો નવજોખન, એક સંન્યાસી વિચરતો હતો. સમીપ ઝુંડની

ઝાડી હતી. મંહી દહેરી હતી ને ઉપર લગવો ધનગરો ફરફરતો. સાગરને તીરેથી શોધીને સંઘરવા એ દહેરીમાંથી તે આવ્યો હતો.

તહેણે સારસીને જોઈ. એ યુવતિને તે નિત્ય જોતો, પણ આજ યુવતિને જોઈને તે ચમક્યો. એના સંન્યાસની સ્વસ્થતા જાણે ડાલી ગઈ. પાંખો જેવો એ સારસીનો પાલ-વડો ઉડતો, પણ મુખડે વિષાદછાયા ઢળેલી હતી. મુખની કરમાશમાં એણે મૃત્યુ વાંચ્યાં.

નિત્યનિત્યે સારસીને તે જોતો પણ જોતો નહિ. આજ એના જોલ ઉછળી પડ્યા. તહેણે પૂછ્યું: કંઈ એકલાં જ આજે ?

એણે કહ્યું: ‘જગતમાં એકલું કોણ છે ? સંસારમાં એકલા સંન્યાસી ચે નથી. હું એકલી નથી. હું ને મહારા બાપૂ અંહી રહિયે છીએ. બાપૂ ઉપર માંદા છે. મહારી રઠિયાળી સહિયરો ચે છે.’

‘તહમારી રઠિયાળી સહિયરો ? ને આ વગડામાં ?’

‘આ શિલા મહારી સહિયર છે; આ સાગરલહરી મહારી ગોઠણ છે.’—યુવતિના એ શબ્દો સાંભળી સંન્યાસીના ચે સંન્યાસગર્વ ઉતરી ગયા.

‘આ શિલા મહારી સહિયર છે. પેલી હોડી મહારી સ્ત્રી છે. આવે-પાસેની સાગરલહરીઓ મહારી સાહેલીઓ છે. મહારી સન્મુખ જળલહરીઓ નાચે છે એવી તો ભલ-સલી નાચનારીઓ ચે નહિ નાચતી હોય. હું અંહી એકલી નથી. પૂજ્ય-વન્દનીય જેવા દીસો છો. બાપૂને તાવ છે,

ઉપર દીવાદાંડીમાં છે. દીવાદાંડી ધૂંજે છે એવા એ ધૂંજે છે. બાપૂને ધૂંજતા કદી દીઠા નહોતા.’

‘આજે તો ખડકે ડોલી નય એવા વાયુ વાય છે. બાઈ! હમણાં જ વૈદકે લગુવા માંડયું છે.’—એ શબ્દ સાંભળતાં યુવતિની ઉત્સુકતા વધી ને વદને આશાનાં ઝાંખાં ફિરણો ઝગકયાં.—‘હું વૈદાનો અભ્યાસી છું, ને સમુદ્ર-પ્રીણ શોધવા સાગરકાંઠે આવ્યો છું. બાપૂ ઉપર છે? આલો.’

‘બાપૂ ઉપર જ રહે છે: આજ બારબાર વર્ષથી. એક વેળા બાપૂ ગામમાં ગયા હતા ને અંહી વહાણુ લાગ્યું. મા ઇંધણું વીણતી’તી ને જોયું. જોયું ને અંપલાવ્યું. ને સાગરમાં અંપલાવ્યું તે પૃથ્વીએ પાછી આવી જ નહિ. ત્યહારથી બાપૂ ઉપર રહે છે. કહે છે કે મહારી ભૂલની એ સજા.—ઉપર આવશે? બાપૂને જોશે?’

દીવાદાંડીની ખહારી ફરીથી ઉઘડી, ને સારસી ને સંન્યાસી ઉપર ગયા. આ વગડાવાસીઓના સંન્યાસ નિર-ખીને સંન્યાસીનો સંન્યાસમદ આજ નીતરી જતો હતો.

નિર્જનતાને એ કચ્છારેક ઇશ્વર અજળ વસાવે છે.

૨

પછી તો હેમાળો વકર્યો. હેમાળુ વા વકરી તોફાનના ઝંઝાવાત થયા. જગતના ઝડખા ધૂંજવા લાગ્યા.

આલમાં આલલાં ઉછળતાં, મહાસાગરે મોજાંઓ ઉછળતાં. મહા મહિનાનું માવઠું ઉલટયું હતું.

દીવાદાંડીની છાયામાં નહાનકડી દીવાદાંડી સરિખડી એ ઉભી હતી: એકલી ને અટૂલી; બાણે સાગરતીરની કે દેવદેરી.

‘ત્યહારે અમે એ હતાં—હું ને આપૂઃ એકલવાયી તો આજ છું. દુનિયા ત્યહારે ભરી ભરી ભાસતી: વગડો તો મહારે અત્યહારે થયો. સંન્યાસીએ કહ્યું ત્રિદોષ છે. આપૂ યોલતા’તા: ‘ઉગારો, ઉગારો: એ જહાજને ઉગારો.’ ચહુડયાં શીત આપૂને ઉતર્યાંજ નહિ. એ કાળજવર હતો. એ ટાઢ જમની દ્વતી હતી, ત્યહાંથી તેડવાને આવી’તી’.

હૈયે હાથ મૂકીને એક ઘૂંટડો એ ગળી ગઈ. પછી પાછી દુનિયાને જોઈ રહી.

‘હજી તો વધશે તોફાનના વાયુ.’

સંસારનો ને સાગરનો પગથાર સૂની નજરે નિહાળતી ધરતીને છેડે એ ઉભી હતી. પુષ્કરાવત્કિના મેઘ આજ આલમાં ઉભરાતા, તાંડવના મૃદંગ સમું અન્તરિક્ષ ઘોરમતું. દરિયા ઉપર જળનાં વન જામ્યાં હતાં. મહાવાયુમાં વન-ઝાડીઓ ઝોલાં ખાય એવાં જળઝાડીઓનાં ઝુંડ ઝોલાં ખાતાં.

‘સંન્યાસી મહારાજે ભાળી’તી એ આજની વિજ-નતા સાચી. આજ હું એકલી છું. આ સહિયરો નથી નાચતી સાગર ઉપર: એ તો અખર ઉછાળતી ડાકણીઓ નાચે છે.’

દુનિયાને આરે એ ઉભી હતી. જગતની ભમ્મર જેવી કાળી કાળમીટની લેખડ નીચે પાંપણુ જેવી વેરાચેત્રી અડકાવલિ વિખરાતી પડી હતી. એ ભમ્મરમાં ને એ પાંપ-ણીમાં આજ કાળચક્ર ધૂમતાં હતાં, જગતડૂળવતા ઘોર વમળ ધૂમડીઓ ખાતા હતા.

આથે ક્ષિતિજકાંઠે ઉંચી અંગુલિ જેવું કાંઈક એવે દેખાયું ને પછી વાળેલી મુઠ્ઠી દેખાઈ. પછી એ અંગુલિ ખીડાઈ ગઈ ને મુઠ્ઠી ચે અડધીક જાણે ઢાળાઈ ગઈ.

યુવતિએ અનુભવની આંખે ફરીથી જોયું તો આભને સાગર મળતો ત્યાં એક ભાગેલી નૌકાની ઝાંખી થઈ.

મહાકાળ આજ ધૂમતો હતો. જળમાં જગતમાં ને યુવતિના જીવનમાં, આયુષ્યયાત્રામાં કોક વેળા ગાજે છે એવું, તોફાન ગાજતું. દુનિયાનાં ઘોર દર્શન તે કરતી હતી.

કાળી લેખડને કાંઠે કાળી શિલાઓની વચ્ચે કાળાં શોકવસ્ત્રો ઓઢેલી એ યુવતિ કાળની શિલા જેવી ભાસતી.

હાથેળીનું વાછટિયું કરીને એ નિરખતી હતી. નિરખતાં-નિરખતાં તે જાગી ગઈ, ને સફાળી ઉઠી.

‘ભાગ્યું-જહાજ ભાગ્યું. ઝાડેથી પંખીઓ ઉડે એવી હોડીઓ વહૂટી. ને આ હોડલી !—ડૂખી હો ! મોજાઓની લેખડે ને મોજાઓની ખીણમાં ઉછળે છે એ.’

પંખિણી જેવી એ ઉડા. સરકતી છાયા સમી કેડીના માર્ગે એ ઉતરી. માર્ગશિલાઓને ફૂંદતી ફૂંદતી ફૂંદકે ભારી નિજ હોડકામાં તે ઝીલાતી પડી. સારસીની પાંખો જેવજેવડા એ ન્હાનકડા શઠ એણે છોડી મૂક્યા.

સાગરની સારસીએ તોફાનમાં અંપલાવ્યું.

૩

અંજાનીલ વાય ને વડલાની ડાળીઓ વીંઝાય એથી ચે કારમાં મોજાં ઉછળતાં. પ્રકૃતિ મહાકાળીનું સ્વરૂપ ધારી નાચતી હતી.

વડલાની વિટપને છેડલે કે એકાકી કળીસંપુટ
હિલોળા ખાય એવી એ હોડલી હિલોળા ખાતી. ક્ષણેક
મોજાંની પાંખે રહી ઉડતી: જાણે એ ઉગરી ગઈ. ક્ષણેક
એ મોજાંઓની જળલેખડો વચ્ચેની ખીણમાં ભૂશકે મારીને
પડતી, જાણે ડૂબી ગઈ. જીવનમૃત્યુ વચ્ચે એ હોડી ઓલાં
ખાતી હતી.

‘જહાજમાં એકલો એક ફૂવાથંભ હોય એવો હોડ-
કામાં એક છે કેક.’ શઠ ફરફરાવતી યુવતિ જતી હતી.

હોડીમાં એક જલજેધ હતો. દેખાતો ત્યહારે મહા-
રથી સમી એની મુદ્રા ઝંખાતી. સહસ્ર યોદ્ધાઓ વચ્ચે
પાર્થ એકલો ઉછળે એવો એ મોજાંઓમાં ઉછળતો. એને
મુખમંડળે ભય નહોતો, વિષાદે નહોતો; વિરત્વ હતું. હાથ
પાય ને અંગમાંથી પ્રકૃતિને જીતવાનું યોધરાજનું જોમ
યોધ શું ધમધમતું.

ચગડોળના પારણાની પેઠે એ જલવીરની હોડલી
ઉછળી, ને પછી અન્ધકારના ઢગલા જેવી શિલા ઉપર
પછડાતી પડી. હોડલીના ચાર કટકા થઈ ચાર દિશાઓને
વધાવી, ને શિલા ઝખકોળી ધસતા પાણીપૂરમાં યોધરાજ
પડ્યો. સાગરની એક છાંજે એને શિલાપાટે ફગોળ્યો.

ઘોડેથી પડેલા વીર જેવો પડતાંજ એ ઉઠ્યો; ને
જળઘટાની પાર જઈને દિશાઓ નિહાળતો ઉભો: જાણે
ખડક માથે દીવાદાંડીનું શિખર! એને વદને સ્મિત ફરકતું.
કાળચક્રને યે જાણે તે હસતો હતો.

એકલો, અટૂલો, જળનાં વન નિહાળતો, જલજેધ શો
એ ઉભો હતો.

ક્ષણેકમાં કાંઠાની હોડલી ઉડતી આવી. યુવતિએ શણદોર નાંખ્યો. શણદોરનો છેડલો ઝાલી યોધરાને જળમાં અંપલાવ્યું. દોરનો ખીન્ને છેડો યુવતિને હાથ હતો. ધીરે ધીરે યુવતિએ દોર ખેંચ્યો. પૂરતું વહેણ ઉછળ્યે યુવતિ દોર ઢીલો મૂકતી; ઉતરતો આસાર વહ્યો ભેરથી ખેંચતી. એક આસારનાં ભાગ્યાં પાણીમાં ઢસડાઈ જળભેદ હોડીની નાસિકાને જઈને અથડાયો. નાકવેસર સમો હોડીનો સુખદોર ઝાલીને તે હોડીમાં ચડ્યો.

પ્રકૃતિનેતા એ યોધરાજ હોડીમાં જઈને મૂર્છામાં પડ્યો. પણ યુવતિએ એને ઓળખ્યો.

એ તો સાગરજીંડનો સંન્યાસી હતો.

૪

તે સન્ધ્યા હતી. મનના મનોરથો જેવાં સોનેરી આલસાં આલસમાં રમતાં. એમની છાંયડીઓ પૃથ્વી ઉપર ફૂદડી ફરતી.

વસન્તની તે સન્ધ્યા હતી.

એનો એ જ ખડક હતો. એની એ જ દીવાદાંડી જગત્ત્રારે ઉભી હતી. દીવાદાંડીની છાયામાં, એ છાંયડીઓનો એક છાયાસ્થંભ રચતાં, એ જ જગત્ત્રારે ઉભાં હતાં.

‘જહાજ ભાગ્યું ને મહેં અંપલાવ્યું. જાણ્યું લાવ, કોઈનેય જઈને ઉગારું. ત્યાં તો મહારે ઉગરવા વારે આવ્યો ! પણ સારસી ! તહેં ઉગાર્યો હો ! સ્ત્રી પુરૂષની તારણહાર છે.’

‘હો; સારસીએ સારસને ઉગાર્યો. પાણીમાં ખડકછાટો ઢંકાયેલી હતી, ને ત્યાં હોડકાનાં અંગ ભાગ્યાં. મહેં એ

જહાજ નહોતું જોયું. વાદળાંના કિલ્લા સમી ઝાંખી
ઝંખાતી'તી.'

‘ ઉગારવા જતાં હું ડૂબતો હતો. જગતમાં એવું જે
બહુ જોયું. ’

‘ જગત એટલે અદ્ભુતોનો અખાડો. જગતમાં શું
નથી બનતું ? જોયું ને અંપલાવ્યું તો જત્યા. ’

‘ હા, તોફાનને જત્યો ને તહેને જે જત્યો; ને સંસારે
સંન્યાસને જત્યો. ’

‘ એથી જે મહોટું તો તહેમે સંન્યાસની કામનાને
જત્યા. ’

‘ આ તહારો જે સંન્યાસ જ છે ને ! પહેલે દિવસે
તહેને જોઈ ત્યહારે મહેને થયું કે આ તો જગતની સંન્યા-
સિણી ! જગતને છેડે વગડામાં વસે છે; જળની ખીણોમાંથી
ડૂબતાંને તારે છે. તહારા સંન્યાસે મહારા સંન્યાસને જત્યો. ’

‘ પણ હું તો સંસારિયણ સંન્યાસિણી. જે પાંખે ઉડું
છું. પિતા ગયા ને પતિ મળ્યા. ઘડી જે અનાથ નથી રહી.
સંસારિયણ સંન્યાસિણી સદાની જે છે સનાથ. ’

‘ પૃથ્વી જેવી: પૃથ્વી સદાયની સનાથ છે. ’

જે દીવાના એક પ્રકાશ સમાં દુનિયાને છેડે વિજન-
તાની વાડીઓમાં એ ખેડાં હતાં. દીવાદાંડીનાં એ રખેવાળ
હતાં. બન્નેનું જીવનવ્રત એક હતું: દુનિયાની દીવાદાંડી.

વિરલાં હોય છે ભવભ્રાગરનાં એવા તારા અને
તારનારાં.

૧૬: સર્વભોધ યજ્ઞ

(૨૦ મી સદીના ગુજરાતની એક ઇતિહાસરચના.)

કઠોપનિષદમાં કથા છે કે પૂર્વે વાજશ્રવ અરુણી ઋષિના પુત્ર ઉદાલક ઋષિએ સર્વભેદ યજ્ઞ આરંભ્યો હતો. ભરી ભરી કથરોટ ઠાલવે એમ ઘર ઠાલવું ને પુત્ર નચિ-કેતાને એ યમદેવને સમજ્યો.

આજના ગુજરાતીઓ અને ગુજરાતણા ! વીસમી સદીમાં ગુજરાતે સર્વભેદ યજ્ઞ ઉજવાયા છે. બાણા છે ? કથા કહું ? સાંભળશો ? વૈરાગ્યની એ રસકથા હોય ભીખ-વર્ણાશ્રીને કાજ.

હવેલીઓ ઠલવાતી દીઠી કે સાંભળી છે ?

૨

નિર્જન વગડે સરોવરિયું લહેરિયાં લેતું હતું. પાળે પુરાણો પુરાણો વડલો, જોગી જેવો જટાની અલકલટો લહેકવતો, ઉભો હતો : બાણે વનવૃક્ષોનો વનરાજ !

ફરતી ન્હાની પણ ગાઢ આડી હતી. ‘ આડી ’ ના સાદા નામથી રણવગડાની એ કુંજને જગત ત્યહારે ઓળખતું ને આજે ઓળખે છે.

‘ આજે દેવશયની એકાદશી : આજે ચાતુર્માસ બેઠો.

યાત્રાનાં આદર્યો પરિચાણે અધૂરાં રહેશે. આ ધરતી ખોલાવતી હશે. અંહી જ અડીંગા હવે: આ નિર્જનતાની જનતાને ખોળે.’

એ એક ખાખી હતો: વૈરાગ્યનાં ને ભસ્મનાં આભૂષણે શોભતો એ એક અવધૂત ખાખી હતો.

જટાધારી વડલાના થડને અઢેળીને જોગીએ ઠાકોર-સેવા પધરાવી. સરોવરમાં રનાન કરી જળભર્યું કમંડળું ને ખાલી ખખ્ખર ઠાકોરજીનાં ચરણોમાં ધર્યો. અન્તરમાં કોક બોલતું હતું ‘એ ભરાશે ને ઉભરાશે.’

‘જતું હતું શહેરમાં ને વસાવ્યો વગડો. જેવા અદૃષ્ટના દેખ. આ ચાતુર્માસ તો આ વડલાની છાયામાં જ, આ સરોવરિયાની પાળે જન્મ્યો.’

વનવેર્યો ઇંધણું વીણી જોગીએ ધૂણી ધખાવી, ને અસિની શિખાઓ વચ્ચે અસિદંડ સમો ચીપિયાનો વજ્રદંડ ફાળ્યો.

એ વગડાને ખોળે જોગીના અડીંગા પડ્યા.

૩

ગુજરાતની અડીઓ ઢોળાઈ જઈ વગડાનો સાગર પાળે ઉછાળા મારે છે, ને વગડાનાં આંખરાં ચે ધરતીમાં ડૂબી જઈ ધૂળઢગલા ને ખારાપાટના રણપગથારનો સમુદ્ર પથરાય છે એવા ગુજરાતને ઉત્તરઆરે એ સરોવરિયું હતું. ક્ષીપ ફરતી જળરેખા દોરી હોય એવી સરોવર ફરતી અડી હતી. અડી નહાની હતી, પણ ઝુંડ ઘેરાં હતાં. ઝુંડ વચ્ચે

સિંહાસન સમો વડલો હતો. એ વરછાયામાં રમતા રામ સમા જોગી પધાર્યા, પડેલાં ઇન્ધન વીણી ધૂણી ધખાવી, વનચોકમાં ચીપિયાનો વજ્રદંડ રોખ્યો. વગડાની પાળના એ ઝુંડમાં ચાતુર્માસ ગાળવાનો જોગીએ સંકલ્પ કીધો.

જોગીને પગલે વગડામાં હવેલીઓ મંડાશે એનાં જગતને ત્યહારે રવખનાં યે નહોતાં.

ખાલી ઝોળી, વજ્રવણી ચીપિયો, વજ્રકુછોટા શો લંગોટ, ખખ્ખર ને ઠાકોરજી: જોગીની એ રિદ્ધિસિદ્ધિ હતી. પાનાંપુસ્તક એકતારો રાવણહથથો માળા કે આરતી-સહુ સાધનસૂનો એ ખાખી હતો. ખાલી હાથ એના કલ્પલતા જેવા હતા, ઉઘાડી આંખો એની ભરી વાદળી જેવી ઘેરાતી. એ સૂનો જોગી જોનારને ભર્યો ભર્યો ભાસતો.

જોગીએ સ્નાન કીધું, ગોપીચન્દનની અર્ચા કીધી, ખાહુએ ભાગ્યદેશે વક્ષસ્થળે તિલક કીધાં. ઠાકોરજીનું ધ્યાન ધર્યું, ચીપિયો ખડખડાવ્યો, ને જોગી ઉઠ્યા: જાણે નિશ્ચયની શિલા ઉઠી ! ધૂણાની ધૂણી વડલા નીચે સળગતી મૂકી, ખાલી ઝોળી ખલે ભરાવી, ખાખી વિજનતામાં મહાલવા ચાલ્યા.

તે દિવસે જોગી ત્રણ ગામ ફર્યા. અધૂરી ઝોળીએ જોગી મધ્યાહને પાછા આવ્યા.

આવીને જોયું તો આંખડલીમાં જવાળા જલતી એવી ધૂણી ધખધખતી હતી. ખેએક વટેમાર્ગ તાપતા ખેઠા હતા, ઇંધણું લાવી લાવી ધૂણીને સંકેરતા હતા.

વનવગડામાંના અગ્નિના એ અગ્નિહોત્ર હતા.

એ વટેમાર્ગુઓ અજાણ્યા હતા, ને એમની ભાગ્ય-
મુદ્રા ઉપર અજાણતાનાં અંબર આચ્છાદાયેલાં હતાં.

પણ જોગીને જાણ્યાં શાં ? ને અજાણ્યાં શાં ?

ત્રિકાળના અણુઓળખીતા વર્તમાનની મહેમાનીએ
આવ્યા હતા.

જોગીએ એમને આદર દીધા; ઠાકોરજીનાં ચરણામૃત
આપ્યાં; વડલાનાં પાનની પત્રાવળ કીધી ને પીરસી; વડ-
લાની કુંપળોના દ્રોણ કીધા ને જળ પાયાં. ‘મહારે તો
વ્રતની એકાદશી છે’ કહી જોગી એ દિવસે અનશન રહ્યા.
તડકા નમ્મે આશીર્વાદ ઉચ્ચરતા વટેમાર્ગુઓ વાટે વળ્યા.

વાટે વાટે જોગીના યશ વેરતા વટેમાર્ગુઓ વિચરતા.

રાજચંપાનો છોડ રોપાય ને ફરતી ફેરમ ફેરી ઉઠે
એવી જોગીના જોગની ફેરમ પછી ફરતાં ગામોમાં ભભૂકી ઉઠી.

વર્ષો વીત્યે જોગીએ ચેલાઓ કીધા ત્યહારે એ એ
વટેમાર્ગુઓ જોગીના પ્રથમ ચેલા હતા.

૪

પછી તો જોગી રોજ સાત-સાત ગામ ફરતા, ને
ઝોળી ભરી લાવી વટેમાર્ગુને-સાધુસન્તને જમાડતા. મહિ-
નામાં પંદર દહાડા તો ઝોળી એટલી ભરાતી કે જોગીથી
એ ઉપડતી નહિ, ને માર્ગે લીખારીને ને કૂતરાંને ને
માંદરાંને રોટલા વેરતા જોગી આવતા.

જોગીનો જોગ વખણાયો, જોગી સિદ્ધિવન્તા ગણાયા,
જોગીની માનતાઓ મનાતી થઈ.

પછી તો એકઠા વર્ષા વર્ષા, ને જોગી નિત્યને ગામો-
તરે ગયા હતા ત્યાં પાછળ મેઘછાંટી ધૂણી હોલવાયા જેવી
થઈ રહી. જોગી ભીંજવાઈને આવ્યા, શીત ચ્હડ્યાં, ચેતન
ચેતવતી ધૂણી એ ધૂંધવાતા જેવી હતી. એ દિવસ જોગી
માંઠા રહ્યા. સાતે ગામના મુખીઓ જોવા આવ્યા. ભવિષ્યનાં
આપટાંઓમાંથી જાળવવા જોગીની ધૂણી ઉપર ઝૂંપડી છવાઈ.

માનવજાતે પહેલા મહેલ નહોતા બાંધ્યા, પર્ણકુટીરો
બાંધી હતી.

પછી જોગીની ઝૂંપડીએ ભજનમંડળી જામવા માંડી.

પછી એકઠા શિયાળો હતો ને હિમાળુ વા વાતો હતો.
ઝેલો રહવારે ઉઠી, ધૂણી સંકોરી, જોગી સરોવરે નહાવાને
ગયા. પ્રભાતી પવન જોરથી ફૂંકતો હતો. ધૂણીના તણખા
ઉડ્યા, નહાનકડો દવ લાગ્યો, ઝૂંપડી સળગી ગઈ. જોગીએ
આવીને જોયું તો ઝૂંપડીના દેહઅવશેષ સમો ભસ્મનો
ઢગલો પડેલો હતો.

જોગીએ મનમાં કહ્યું: ‘નવાં આપશે; ક્યાં જશે?’

થોડેક દહાડે જોગીની ધૂણીને કાજે ઝૂંપડીને સ્થાને
પાકો ઓરડો બંધાયો. ને હૂનાળો બેસતાં ત્યાં પરબ બેઠી
ને વિસામો મંડાયો. હવે તો સારો તાલુકો જોગીની પર-
બનાં પાણી પીતો, જોગીને વિસામે વિસામે આતો.

પછી ઓરડાનો બંગલો થયો; ને જોગીએ ગાયું કે

ખંગલા ખૂબ બન્યા, મહારાજ !

કે વામે નારાયન બોલે.

ને પછી ખંગલાની ચાર માળની જોગીની હવેલી
ચણાઈ. ઝરૂંખે બેસી જોગી માળા ફેરવતા, અગાસીમાં બેસી
જોગી ત્રિભુવન નિરખતા.

છેવટે જોગીની હવેલી ફરતી કોટકાંગરાની રોનકદાર
દુર્ગની દિવાલ ચણાઈ.

એમ વનમાં મહેલ મંડાયા.

તહો ય જોગીની ખાખને સોનવેલ રહી ન હતી.

અજ્ઞાન લોકસંઘ એને જોગીનાં બહુ કહેતો. સ્ત્રીઓ
કહેતી કે દાલડીમાંથી દોલત કહાડે છે. બાળકો કહેતા કે
સરોવરે ન્હાતાં ન્હાતાં જોગી આસ્માનને ન્હોતરે છે. અ-
ધૂરિયાં કહેતાં કે વડના થડમાંથી ભોરીંગનું ભોંયરૂં જડયું
છે. અર્ધશ્રદ્ધાળુઓ કહેતા કે પાંદડાંનો રસ પાઈ ત્રાંખાનું
સોનું કરવાનો જોગી કીમિયો બાણે છે.

જોગી કને તો હતાં જોગનાં બહુ ને પરમારથનાં ઇલમ.

એ મહેલાત મંડાઈ એને જોગી જીવનનો જય ન્હોતા
માનતા. એમને તો જોગનો ઝુંડો ફરકાવવો હતો : એમને
તો કળિયુગમાં સત્યુગ સ્થાપવાના અભિલાષ હતા.

નહેલ્લી સહવારે જોગી ઉઠતા, સાત ગામની શેરીઓ
જોગી ફરી આવતા, છલોછલ્લ જોગી ભરી લાવતા, ને
સરોવરપાળે વગડામાં વટેમાર્ગીઓને જમાડતા.

નિર્જનતામાં જોગીએ જોગનાં સદાવ્રત માંડ્યાં હતાં.

ખાખીના જોગી થયા. જોગીના જોગીરાજ કહેવાયા. જોગીઓની જમાત જામી એટલે મહન્ત નામ પડ્યું. ને પછી ઠાકોરની ઠકરાત જેવો વૈભવ મ્હોરતાં જોગી મહન્ત સાહેબની કીર્તિને પામ્યા. ઠાકોરજીનાં ચોઘડિયાં થે બેઠાં.

જોગને થે લોક ગિરદ દધ ગિરદાવે છે ને.

એમ વર્ષો વીતી ગયાં, ને દેહી ફરતો દેહ બન્ધાય છે એમ જોગી ફરતી માયાની મહેલાતો ચણાઇ.

૫

એમ વર્ષો વીતી ગયાં: પોપચાંના પલકારાની પેઠે એમ વર્ષો વીતી ગયાં.

ને એ વગડાની વિજનતામાંથી જોગીના જોગ એ જીલ્લો ભરી ફેરી રહ્યા. કમળભર્યા સરોવરને તીર જાણે રાજચંપો મ્હોર્યો.

પરજીલ્લામાંથી લોક વન્દવા આવતું, પણ થોડું થોડું.

પણ એ માયાના મહેલના જોગીને ભાર ન હતા.

એકદા ત્યાં પ્રભાતનાં ચોઘડિયાંનો ડંકો વાગ્યો.

આજનો ડંકો અનોખો હતો; આજ જોગીનો જીવન-મહોત્સવ હતો.

ગગનને ગજાવતો, જગતને જગાડતો ચોઘડિયાંનો ઘોર વરસાદની ધારાઓ જેવો વરસતો. જગત સાનન્દ એ ઝીલતું.

પહોંચનાં એ ચોઘડિયાંની પૂર્વે, ચન્દ્રની ચન્દની અન્ધકારને અજવાળતી હતી ત્યહારે, જોગી આજ ઉઠ્યા હતા. સરોવરજળમાં જોગીએ સ્નાન કરીયું, ચન્દ્રની ચન્દનીમાં અંગ અજવાળ્યાં, વડલાની છાયામાં ધ્યાનસિંહાસને વિરાજ્યા. જીવનપન્થની વટાવેલી વર્ષોની વાટ સમાધિમાં નિહાળી ત્યહાં આજનો સૂર્ય આંખડીમાં આવીને ઉભો. વળી વળી અન્તર્યક્ષુઓ સન્મુખ એ દિવસો ખડા થયા, કે જ્યહારે માયાનિર્લેપ પોતે ખાળી હતા. હવેલી નહોતી, અંગલો નહોતો, પર્ણકુટીરે નહોતી. ત્યહારે ભસ્મ એમની લક્ષ્મી હતી, ગોપીચન્દન એમનું ધન હતું, ઠાકોરસેવા એમની સમૃદ્ધિ હતી, ગાડીનું ઝુંડ જોગીનો મહેલ હતો. જગતજગાડતાં ચોઘડિયાંના ઘોષથી જોગી જાગી ગયા.. સમાધિમાં દીઠાં હતાં તે તહેમનાં નયણાંમાં તરતાં હતાં.

જોગીને પૂર્વાશ્રમનો જોગ સાંભર્યો. લક્ષ્મીના ભાર નહોતા, શરીર ફૂલ જેવું હળવું રમતું, આત્મા પાંખ જેવો હળવો ઉડતો: એ પૂર્વાશ્રમ સાંભર્યો. જોગીને જોગનાં જોમ રહ્યાં.

નિર્ધાર કરીધા શો પગ ઠમકારી જોગી ઉઠ્યા. ‘માયાની ખાલી રહી છે. આજે મેઘ વરસાવું.’

જોગીનાં ઉત્સાહ ને આનન્દ આજ ચોર હતા.

જોગીને ડંકે જગત જાગ્યું. ધીરે ધીરે લોકમેદનીની ભરતી ઉભરાઈ. વરસાદનાં ફેરાં જેવાં પહેલાં તો છૂટાંછવાયાં જનફેરાં વરસવા લાગ્યાં. પછી જનતાની નીકો વહી. પછી

સરિતાનાં પૂર જેવી માનવતા ધસતી આવી. પછી તે મનુ-
મેદનીનો સાગર હિલોળે ચ્હડ્યો. ભરતી મધ્યાહ્નના જેવી
ડોલતી. સરોવરની ચારે પાળોને ઘેરીને માનવજાતનાં
મોજાંઓ ઉછળી રહ્યાં. ચંચુ ચંચુ ભરતાં ચે રખેને સરે-
વરિયાનાં ભર્યાં જળ ખૂટી જાય એટલી લોકમેદની જામી હતી.

મહેલાતમાં મઢી હતી, ને એ મઢીનાં નિત્ય ઉઘાડાં
દ્વાર આજ ભીડેલાં હતાં.

સૂર્ય નારાયણે જાણે જોગીનાં દર્શનને કાજ ધીરે ધીરે
આલને ઝરૂંજે આવી બેઠા.

પ્રથમ પહોરનો ડંકો વાગ્યો. ડંકાનો મધુરો મધુરો
ગુંજારવ મધુરપની પાંખોને પીંછે ચ્હડી નલોમંડળમાં ધૂમતો
ધૂમતો દિશાઓની વનવિટપોમાં આથમી ગયો. જગતભરમાં
આજ મધુરપ મહેકતી.

અન્તે મઢીના દુર્ગદ્વારની લોગળો ખડખડી. કાળ-
મીટની લેખડ સમા દરવાજા સંકેલાયા. પર્વતછાટના પડ-
દાઓ ઉઘડતાં મંહીથી સાક્ષાત્ શંકરનાં દર્શન થાય એવા એ
અવધૂત મઢીમાંથી નીકળી મહેલાતના દુર્ગદ્વારમાં આવી ઉભા.

જમણા હાથમાં ચીપિયો હતો; દેહે લંગોટ હતો;
માથે ઠાકોરજી હતો. સ્કન્ધે ખખ્ખર લટકાવેલું હતું. અંગે
ખાખ ચોળેલી હતી. ડાબા હાથમાં કમળ સરિખડું કમંડળું
હતું. પૂર્વાશ્રમના ખાખી આજ પૂર્વજન્મે ખડા હતો. પડખે
બે પાંખો સમા પટશિષ્યો હતા. વર્ષો પૂર્વેના વગડાના સંગાથી
જીવનચરણે અવસરે આજ જોગીના સંગાથીઓ હતા.

મહાન્તના પટશિષ્યોએ શંખ વગાડ્યો. જોગીની જમાત સ્થિત થઈ. સાગરની છોળ જેવી જનમેદની ડાલી ઉઠી.

દુર્ગના દરવાજા વચ્ચે ગજરાજ આવીને ઉભે એવા જોગી હવેલીના દુર્ગદ્વાર વચ્ચે ઉભા હતા. મુખડે એક મન્ત્ર જપતા હતા: અહાલેક ! અહાલેક !

કોઈકે વન્દન કીધાં, કોઈકે ગન્ધાક્ષત ચઢાવ્યા, કોઈકે પુષ્પોના અભિષેક કીધા. એકે ચરણવન્દના કીધી, જોગીએ સ્હામી ચરણવન્દના લીધી. એકે આવી આરતી ઉતારી ત્યહારે જોગીએ ઠાકોરસેવાને સન્મુખ ધરી.

ઠાકોરઆરતી પૂરી થયે પટશિષ્યોએ ફરી શંખ પૂર્યો. ગજરાજ સમી ગર્જના કરી પછી જોગીરાજ ગાળી ઉઠ્યા:

‘આવો ને ઉદ્ધારો: મહેને લૂંટો. સન્તજન ! હરિજન ! આવો, જોગીનાં ન્હોતરાં છે. આવો, ને મૂકાવો માયાપાશથી. સહુનું છે ને સહુ લેઈ જાઓ. શું લઈને આવ્યો’તો જગતમાં ? ને શું લઈને જગતમાંથી જશે જીવ ? લૂંટી જાવ, જોગીની સારી ચે સાહ્યળી લૂંટી જાવ, ઠાકોરજીની મહેલાત લૂંટી જાવ. જેને જે જોઈએ તે લેનું છે. પ્રહાર્પણ ! સર્વ પ્રહાર્પણ ! પ્રહાર્પણ ! ત્હમે પ્રહાર્પણ છો. બધું ત્હમારા ગાપનું છે: બધાનાં ત્હમે વારસ છો. આવો, લૂંટો, ને લ્યો. સર્વસ્વ પ્રહાર્પણ હો !’

જોગીનો જોગ જનમેદનીમાં ગાળી રહ્યો.

ब्रह्मार्पण ब्रह्महवि ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम्,
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना.

ગીતાજીનો શ્લોક લાણતાં લાણતા જોગી દુર્ગદ્વારમાંથી
નીકળ્યાઃ જાણે જોગીએ સૂર્ય સમીપે પગલાં ભર્યાં ! આ-
કાશદેડતી જમાતે ગર્જના કીધીઃ અહાલોક !

પા સદી પૂર્વે વ્રતની એકાદશીને પર્વે એકાકી આ-
વ્યા હતા ને જે વડલાછાયે વિરાજ્યા હતા ત્યાં સરોવર-
પાળે જઈને જોગી વિરાજ્યા. વડના થડની સમીપે ઠાકોર-
સેવા માંડી; વડના ચોકમાં ચીપિયાનો વજૂદંડ રાખ્યો;
ઘંધણાં વીણી લાવી ધૂણી ધખાવી. કમંડળું ભરી લાવી
ઠાકોરસેવામાં ધર્યું, ખાલી ખપ્પરમાં ક્ષણેક નિહાળી રહ્યા.

એ એક ક્ષણમાં પચ્ચીસ વર્ષો ભૂંસાઈ ગયાં, એ
એક ક્ષણમાં પા સદીનો પૂલ ઓળંગી આત્મા પૂર્વાશ્રમને
આરે ઉભો.

ભર્યાભર્યા મેઘના જેવું ગંભીર જોગીને મુખડે હાસ્ય
હતું. વરસતા સૂર્યની ધારાઓ જેવાં જોગીને મુખડેથી
કિરણો વરસતાં.

જહો જનતાનું પૂર, ભરતીનાં મોજાંની પેઠે, દુર્ગ-
દ્વારમાં પેઠું. લક્ષ્મીપૂત્રો જે જોગીની મઢી લૂંટવાને આવ્યા
હતાઃ કારણ કે ચત્કિચિતે લીધે તે પુણ્યસ્મરણ તરીકે
કુલધામે દેવપૂજામાં પધરાવવાનું હતું. વરઘોડામાં વાડી લૂં-
ટાય છે એમ ઘડીકમાં જોગીની મહેલાત લૂંટાઈ ગઈ,
સમૃદ્ધિસૂની થઈ રહી.

એમ જોગીના માયાના અંચળ ઉતર્યા.

જેગીઓ જ લૂંટાવે જોગીની મહેલાતોને.

એ જોગીએ આડીની જાયગા લૂંટાવી દીધી: જીવનની
ત્રણ ઋતુઓની પેઠે ત્રણ ત્રણ વેળા લૂંટાવી દીધી. ને કલિ-
માં ઉપનિષદ્યુગ પ્રવર્તાવ્યો.

તે દિવસે જોગીએ નિજ જોગનાં પારખાં લીધાં.

તે દિવસે જનતાએ દિગન્ત ગજાવી જાહેર કીધું કે
ભારતવર્ષમાં આજે એ ઉપનિષદ્કાળ સંજીવન છે.

૬

સર્વભેદ યસ્ય એટલે લોકયસમાં સર્વસ્વની આહૂતિ.

ખરેખર ! જગત જોગીની આડી જેવું છે. ઘણાખરા
લૂંટે છે, વિરલાઓ લૂંટાવે છે.

પૂરવાણી: ગુજરાતણુ

(આ શબ્દચિત્ર છે, ને ચિત્રદર્શનોની નવી આવૃત્તિ થશે ત્યહારે
ત્હેમાં ઇપારો. દરમિયાન જિજ્ઞાસુઓને માટે માસિકનાં પાનાંઓમાંથી કાઢીને
પુસ્તકનાં પાનાંઓમાં મૂકેલ છે.)

ભૂપ ! મહેં દીઠી ગર્વવેલડી;
 સખી યે મધ્ય ઉભી અલગેલડી;
 કદળીસ્થંભ જુગલ સાહેલડી;
 વચ્ચે વૈદર્ભી કનકની વેલડી.

પ્રેમાનન્દ.

૨

આગળ મોરલો દોડતો ને પાછળ હું દોડતો. મોરને
 મહારે પકડવો યે નહોતો, ને મોર મહારાથી પકડાય એમ
 નહોતો. ત્હો યે મોર દોડતો ત્હેની પાછળ પાછળ હું દોડતો.
 શા માટે દોડતો તે મહેને પણ ખબર ન હતી.

કોઇક કોયલને ચ્હીડવે છે: શા માટે ? કંઈક અણ-
 લક્ષ્યા રમતિયાળ ભાવે એમ પજવવાને ખાતર મોરને હું
 પજવતો હતો.

ઇન્દ્રવેલના ગૂથ્યા પંખા શી પાંખો ફરફરાવતો મોરલો
 દોડતો. મોરકૂલની ખીલેલી પાંખડીઓ શી એની કલગી
 વાયુલહરીમાં ફરફરતી. એનો દોડતાં ખીડેલો પીંછકલાપ
 પાછળ ક્ષણેક રંગોનું ઝરણું પાડતો. એ રંગઝરણાંને જાણે
 લોપવતો લોપવતો હું પાછળ દોડતો.

નહાનકડા વિમાન શો, આખરે, મોરલો ઉડી આંખા-
ડાળે બેઠો, ને મહને ઊડી કુંજઘટાની વચ્ચે મૂક્યો.

ફરતી વનરાજીની અલકલટો ઉડતી.

૩

એ એક આંખાવાડિયું હતું, ને દષ્ટિ પહોંચે એટલે
ફર પથરાએલું હતું.

અખરખ જેવાં ઘેરાં આલલાંના થર ઉપર થર મંડાય
ને એ આલલાંનો સાતપૂડો ક્ષિતિજને કિનારે શિખરખન્ધી
ધાર જેવો શોભીતો ઢળી રહે એવી આંખાવાડિયાની નીલ-
વર્ણી ધાર આલને પાલવડે ભાત પાડીને પથરાયેલી ગામ-
ઠાંઠેથી દેખાતી.

ગુજરાતમાં હિમાલય નથી કે ગંગા એ નથી; ગુજ-
રાતમાં વિસૂવિયસ નથી કે નાયગરા એ નથી: ગુજરાતમાં
ઘણું ઘણું નથી. પણ ગુજરાતમાં છે તહેનાં મૂલ કેટકેટ-
લાંએ મૂલવ્યાં છે? ગુજરાતમાં કદળીનાં વન છે, વડલાની
કુંજો છે; વલ્લરીના માંડવા છે, આંખાનાં આંખાવાડિયાં છે.
એ કુંજોમાં ને અમરાઈઓમાં હેલિયાં ખાતાં, આલલાં
શાં, મીઠાં જલનાં સરોવરો છે.

લીલી ને લીની ગુજરાતમાં કુંજો ને નિકુંજો છે.
સારો ગુજરાત એક વિશાળ આંખાવાડિયું છે.

નહાની ડુંગરીઓ શી સાહેલીઓ ટોળે મળી ગરબે
રમવા માંડતી હોય એવી એ અમરાઈ ઘેરગંભીર ઉભી હતી.

એની લીલી ઘટાઓ ઘરચોળાંની ભાતે ભાતીગર હતી. નવા મહોરના રૂપેરી વેલખુટ્ટા હરિયાળા પોત ઉપર અજબ સોહાગ ખીલવતા.

એવી ઘરચોળાની સાડી ઓઢીને પ્રકૃતિ સુંદરી ઉભી હતી.

૪

ને એ તો આંખાવાડિયાની અધિદેવતા હતી.

મહને એકલવાયો મૂકી મોરલો ઉડી આંખાડાળે બેઠો, કેકારવની કવિતા ગાવા લાગ્યો, ને વનઘટાઓમાં ઘેરી મધુરતાની ધારાઓ ઉછાળવા મંડ્યો ત્યહારે ખીડેલા મોરકલાપના રત્નચંદ્ર સરિખડી તે મહારી દષ્ટિ ભરીને ઉભી.

ઈન્દ્રધનુષ્યમાંથી કેરેલી સાક્ષાત્ મૂર્તિ તહમે જોઈ છે ? કલ્પી શકે તો છો ને ? એ સૌન્દર્યમૂર્તિની આ છબિ હતી.

એ એકલી ન હતી. સહિયરોનો એમનો હિંડોળો હતો. મહાકવિ પ્રેમાનન્દ એ રૂપહિન્ડોળને વર્ણવી ગયા છે.

વનની પદ્મવઓઢણી સમી એની ભાતીગર ઓઢણી એના અંગને આચ્છાદતી ને ઉઘાડતી. ફરતા ફૂલછોડની વચ્ચે કદળી ફરતાં કદળીનાં જૂલન્ટાં પાન ફૂલડાંઓમાં ઢળી રહે એવો એનો નવરંગ વેલખુટ્ટીની કિનારીનો અણિયો ઢળતો. એને લાગ્યદેશે કુંકુમની બિન્દી શશિચરમાં શશાંક સમી શોભતી. અંગોને ઝીલતી કેસરવર્ણી ચોળી, સૂર્ય-ચન્દ્રને ઝીલતી પૂર્ણિમાના સાયંકાળની સોનેરી વાદળી શી, તગતગતી.

રસજગતની તે અધિષ્ઠાત્રી હતી.

સૌન્દર્યતું જાણે તે ફૂલ હતી; ને ફૂલમાંથી પરાગ ઉડે એમ એના અંગમાંથી સૌન્દર્યના પરિમળ ઉડીઉડીને વાતાવરણને મહેકાવી મૂકતા. વિદ્યાત્રીનાં કિરણો સમાં એનાં સૌન્દર્યનાં કિરણો એ આંખાવાડિયાનાં જાણે સૌન્દર્યના પ્રારબ્ધવિદ્યાતા હતા. પુષ્યામિ ચૌષધિઃ સર્વે સોમો ભૂત્વા રસાત્મકઃ; પ્રભુની રસચન્દ્રિકાનો જાણે એ ચન્દ્રાવતાર હતી, ને ગીતાન્નયા પ્રત્યક્ષ કરતી તે રસાત્મિકા સૌન્દર્ય ભૂતિ આંખાવાડિયાની આપધિઓને પોષતી.

દુર્ગની દિવાલો ઉલંઘીને રાજવીના રાજમહેલના ગોખ ઝરૂખા ને અટારીઓનાં ઝૂમખાં ઝૂકી રહે એવી એનાં અંબરમાંથી અંગની અટારીઓ ઝૂમી રહેતી.

એની સેંથીના જ્યોતિર્ભાગમાંથી ડાખે ને જમણે પડખે સાળુની સોનવેલ ઢોળાતી. એના બાહુદેશે ચોળીનાં રૂપેરી મહોળિયાં અંગરંગમાં ઢળી જતાં. ઝૂલન્ટી આડી-માંથી સરોવરજળ દેખાય દેખાય ને ન દેખાય એમ એના ઉડતા પાલવછેડલામાંથી અનંગવણું અંગમંડળ દેખાતું દેખાતું ને ઢંકાતું. ચંપેરી ચોળીમાંનો રેશમલયો ધૂપેલિયા ભોર ચંપાપાંખડીએ ભ્રમર બેઠાની ઘડીક તો બ્રાન્તિ જગાડતો.

સોનવેલની કોર બાંધી સૂર્યપ્રકાશ ઢોળાઈ રહે ને તેજછાયાની ભાત મેઘાડંબરે મંડાય એવી ચોરસાના આઢ-ણાની મંથાવટી એના કેશપટલ ઉપર પડતી. વાદળીલટ-કતા શિખર સરિખડો પાછળ અંબરઠાંકયો અંબો-ઠલો ઉપસતો.

ઢાળાતી વાઢળછાયાને આરે વીજળીની ઝીણી-
ઝીણેરી રેખા પલપલે એવી એના ચરણાનાં ચીરની કિના-
રીના ઢાળાતા પડછાયાઓમાંથી એક આંગળથી યે અડધે-
રીક પાનીરેખા ચમકતી.

પાંદડાંમાં પાદડાં, ને એ પાંદડાંઓના ગાઢગૂંથ્યાં
પડોમાં ઢંકાયેલું શિવમન્દિર તારલિયાનાં ઝૂમખાં જેવું
તરવરતું ઉભું હોય એમ એનો સૌન્દર્યમન્દિર દેહ ચરણા
ચીર ને ચોળીની પલ્લવઘટાઓમાંથી ઢંકાયેલો તરવરતો.

નીચી આંગાડાળેથી ધરતી પર ઢળતા મયૂરના પર્ણ-
કલાપ સમો એના દેહનો રત્નસ્થંભ આંખડલી ભરીને ઉભો.

મહારી સન્મુખ સૌન્દર્યનો જાણે કૂવારો ઉઠતો હતો.

૫

એના અંગે કૂલની સાદાઈ હતી. કૂલડાંના દેવરંગો
એનાં અવયવે ને આભરણે રમતા.

સૌન્દર્ય આભૂષણોમાં નથી, હીરામોતીમાં નથી; પાંખ,
શબ્દોમાંથી નિર્વહતા અર્થની પેઠે, અંગોમાંથી નિર્વહતા
અર્થસંદર્ભના ઉછળતા રસકૂવારાઓમાં સૌન્દર્ય છે એ
પરમ સત્યની તે ઋચા અને પ્રતીતિ હતી.

ઝીણેરા ગુલાબના ઝીણુકા પાંદડીખંડ સમા એના
અંગુલિઅથ મોરલાનાં ઘણુને દાણા નીરી ચારતા હતા.

હાથે સોનાનાં મંગળવલય હતાં. કાને સોનાનાં કર્ણ-
કૂલ હતાં. કૂલછોડે શોભતા બેચારેક કૂલડાં સમાં આછાં
આભૂષણે એનો દેહછોડ દીપતો.

કૂલછોડે કૂલેલાં કૂલ કૂલછોડનાં જ પ્રકુલ્લેલાં પ્રાણ-
તત્ત્વ છે એમ એનાં આંખેનાં આભૂષણ એનાં સૌન્દર્ય-
તત્ત્વનાં પ્રકુલ્લેલાં કૂલડાં સમાં દીસતાં.

અરૂં પૂછો તો શણગારને તે સુન્દરી શોભાવતી હતી.

૬

૧ લક્ષ્મણીની પાંદડીઓ સમાં એનાં પોપચાં પડતાં ને
૫ ઉપડતાં. પણ એ પાંદડીઓમાંથી કચ્છારેક કટારો ઉછળતી.

પુણ્યના પ્રકાશ એની સારી ચે દેહદેહરીમાંથી પ્રગ-
ટતા. ચન્દ્રદર્શને ચન્દ્ર કે ચન્દ્રિકા પ્રત્યે કેા નરાધમને જ
દુર્ભાવના થાય છે તેમ તહેના દેહચન્દ્રની કે દેહચન્દ્રિકાની
કેક નરાધમને જ દુર્ભાવના થતી. રાવણ સમા કેા રાક્ષસને
એની દુર્વાસના જન્મતી: દેવો તો એને પૂજ્યભાવે
વન્દન વન્દતા.

જગદંબાની એ બાલિકા સન્મુખે ઘણાખરાની અન્ત-
રની મલીનતા ઉપટી જતી.

પોપચાં શી આંખડીઓ પ્રકુલ્લતી, પણ એમાંનું
કેક કેક કિરણ તો ખડ્ગને અળકારે અળહળતું.

ગુજરાતની ધ્રુવદિશા ને સૂર્યદિશા રક્ષન્તી સિંહવા-
હિનીની એ વીર કુમારિકા હતી.

૭

આંખ દર્શનમુગ્ધ હતી, પણ ઉર ઉડતું હતું. મહારા
અન્તરમાંથી કેક પેલાં કાવ્યચરણો ગુંજી ઉઠ્યું. કવિતાની
એ રસરેખાઓમાં ગુજરસુન્દરીની ચિત્રરેખાઓ છે.

16544

પૌખડિઓ - જ્ઞાનાલાલ કવિ

નિ. ૨૧/૫૨

જાન્યુઆરી ૧૯૫૨

૧૧ માર્ચ ૧૯૫૩

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ગ્રંથાલય

અમદાવાદ - ૯